

DENIS DIDEROT’NUN MATERYALİZMİ

Özge DURGUTLU

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Cemile BARIŞAN

Eylül, 2025

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DENIS DIDEROT'NUN MATERYALİZMİ

Hazırlayan
Özge DURGUTLU

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Cemile BARIŞAN

AFYONKARAHİSAR 2025

ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Denis Diderot’nun Materyalizmi**” adlı çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde bilimsel etik kurallara ve atıf gösterme ilkelerine riayet ettiğimi belirterek aksi bir durumun tespiti hâlinde sorumluluğun tamamen bana ait olduğunu kabul, beyan ve taahhüt ederim.

22/09/2025

İmza

Özge DURGUTLU

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Özge Durgutlu
	Numarası	2200609005
	Anabilim Dalı	Felsefe
	Programı	Felsefe
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Denis Diderot'nun Materyalizmi
Tez Savunma Sınav Tarihi		22.09.2025
Tez Savunma Sınav Saati		16.00

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE
MÜDÜR

Bu tez, Enstitü Müdürlüğünce kontrol edilerek, elektronik imza kullanılarak onaylanmıştır.

ÖZET

DENIS DIDEROT’NUN MATERYALİZMİ

Özge DURGUTLU

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

Eylül, 2025

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Cemile BARIŞAN

Aydınlanma, Batı düşünce tarihinde akıl, bilim ve eleştirel sorgulamayı merkeze alan köklü bir zihinsel dönüşüm hareketidir. 18. yüzyılda özellikle Fransa’da en güçlü ifadesini bulan bu hareket, yalnızca teorik bir arayış değil, aynı zamanda toplumsal ve siyasal dönüşümü amaçlayan radikal bir kültürel girişim olmuştur. Fransız Aydınlanması’nın en önemli ürünlerinden biri, Denis Diderot ve D’Alembert’in öncülüğünde yayımlanan *Ansiklopedi*’dir. Bu eser, bilginin yalnızca derlenmesini değil, aynı zamanda aklın ve deneyin rehberliğinde yeniden tanımlanmasını amaçlamıştır. Ansiklopedistler dogmatik metafiziğe karşı kuşkucu, agnostik ve materyalist eğilimler geliştirmiştir. Bu çerçevede Denis Diderot, Aydınlanma’nın en yaratıcı ve radikal figürlerinden biri olarak öne çıkar. İlk eserlerinde deist bir yaklaşım sergilese de zamanla natüralizme, ardından da materyalizme yönelmiş; doğayı kendi iç yasalarıyla açıklamaya dayalı bir felsefe geliştirmiştir. Ona göre düşünce, bilinç ve özgürlük, doğa yasaları içinde kavranmalıdır. Bu çalışma, üç bölümde Diderot’nun materyalizmini tarihsel kökenleri, Fransız Aydınlanması içindeki yeri ve felsefi bütünlüğü bağlamında ele almayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Denis Diderot, Aydınlanma Felsefesi, Fransız Aydınlanması, Ansiklopedistler, Materyalizm.

ABSTRACT

DENIS DIDEROT’S MATERIALISM

Özge DURGUTLU

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF PHILOSOPHY

September, 2025

Advisor: Asst. Prof. Dr. Cemile BARIŞAN

The Enlightenment marks one of the most profound intellectual shifts in Western thought, emphasizing reason, science, and critical inquiry. In the eighteenth century, this movement found its strongest expression in France, where it became not only a theoretical pursuit but also a radical cultural project aimed at social and political change. One of the most notable achievements of the French Enlightenment was the *Encyclopedia*, directed by Denis Diderot and d’Alembert, which sought not only to compile knowledge but to redefine it based on reason and experience. The Encyclopedists developed skeptical, agnostic, and materialist approaches opposed to dogmatic metaphysics. In this context, Denis Diderot emerges as one of the most creative and radical figures. While his early writings reflect a deistic view, he gradually shifted toward naturalism and ultimately embraced materialism, grounding his philosophy in the self-sufficiency of nature. For Diderot, thought, consciousness, and freedom must be understood within the framework of natural laws. This study aims to examine Diderot’s materialism in three parts: Its historical roots, its role within the French Enlightenment, and its wider philosophical implications.

Keywords: Denis Diderot, Enlightenment Philosophy, French Enlightenment, Encyclopedists, Materialism.

ÖNSÖZ

Bu çalışma, Fransız Aydınlanması'nın önemli düşünürlerinden biri olan Denis Diderot'nun materyalizmini, tarihsel ve felsefi bağlamı içerisinde ele almayı amaçlamaktadır. Diderot, yalnızca *Ansiklopedi*'nin editörü olarak değil, aynı zamanda Aydınlanma'nın eleştirel, seküler ve radikal damarını temsil eden bir filozof olarak modern düşünce tarihinde özel bir yere sahiptir. Onun materyalizmi, doğayı kendi iç yasalarıyla açıklamaya yönelmesi, akli ve bilimi dogmatik otoritelerin karşısına koyması ve insanın özgürlük ile mutluluğunu dünyevi yaşamda temellendirmesi bakımından dönemin diğer filozoflarından ayrılmaktadır.

Bu bağlamda tez, ilk olarak materyalizmin Antik Yunan'dan Aydınlanma'ya uzanan tarihsel gelişimini incelemekte, ardından Fransız Aydınlanması'nın özgün koşullarını ve Diderot'nun çağdaşlarıyla ilişkisini tartışmaktadır. Son bölümde ise Diderot'nun materyalizmi bütünlüklü bir şekilde ele alınarak bilgi, doğa, din ve ahlak anlayışı bağlamında değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın, Diderot'nun düşüncesine dair Türkçe literatürdeki boşluğu kısmen de olsa dolduracağına ve materyalizmin modern felsefe içindeki rolünü anlamaya katkı sağlayacağına inanıyorum.

Bu noktada, çalışmam boyunca değerli bilgi, yönlendirme ve desteğiyle katkı sağlayan danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Cemile Barışan'a; ayrıca tez jürisinde yer alarak yapıcı görüşleriyle çalışmamın gelişimine katkıda bulunan Doç. Dr. Mustafa Kaya ve Doç. Dr. Ceyhun Akın Cengiz'e en içten teşekkürlerimi sunarım.

Özge DURGUTLU
2025, Afyonkarahisar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ETİK VE BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI.....	ii
ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİK YUNAN FELSEFESİNDEN AYDINLANMA ÇAĞINA KADAR MATERYALİZM

1. ANTİK YUNAN FELSEFESİNDE MATERYALİZM	4
1.1. MİLET OKULU VE MATERYALİZM	4
1.2. EMPEDOKLES VE ANAKSAGORAS'IN DOĞA FELSEFELERİNDE MATERYALİST YÖNELİMLER.....	8
1.3. LEUKİPPUS VE DEMOKRİTOS'UN MATERYALİZMİ	12
1.4. EPİKÜROS VE LUCRETİUS'UN MATERYALİZMİ	21
2. RÖNESANS FELSEFESİNDE MATERYALİZM.....	29
3. 17. YÜZYIL MATERYALİZMİ.....	34
3.1. PIERRE GASSENDİ'NİN MATERYALİZMİ	34
3.2. THOMAS HOBBS'UN MATERYALİZMİ.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA ÇAĞI VE FRANSIZ MATERYALİZMİ

1. AYDINLANMA FELSEFESİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ.....	40
2. FRANSIZ AYDINLANMASININ GENEL ÖZELLİKLERİ.....	41
3. FRANSIZ MATERYALİZMİ.....	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENIS DIDEROT'NUN MATERYALİZMİ

1. GENEL OLARAK DENIS DIDEROT'NUN FELSEFESİ	51
2. DENIS DIDEROT'NUN AHLAK FELSEFESİ	61
3. DENIS DIDEROT'NUN DİNE BAKIŞI	63
4. DENIS DIDEROT'NUN MATERYALİZMİ	68
SONUÇ	77
KAYNAKÇA	79

GİRİŞ

Aydınlanma, Batı düşünce tarihinde modern çağın en köklü zihinsel dönüşümlerinden birini temsil eder. 17. yüzyılın bilimsel devrimleriyle temelleri atılan bu hareket, 18. yüzyılda Avrupa'nın kültürel, toplumsal ve siyasal dokusunu derinden etkilemiştir. "Akıl Çağı" ya da "Felsefe Çağı" olarak anılan Aydınlanma, insanın kendi aklını kullanma cesaretini göstermesi gerektiğini vurgulayan Kant'ın, ünlü ifadesiyle özdeşleşmiştir.

Kant, "*Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt*" adlı makalesinde Aydınlanma'yı şu şekilde tanımlar: "Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu ergin olmama hâlinde kurtulmasıdır." Ona göre bu durum, aklın eksikliğinden değil, bireylerin kendi akıllarını kullanma cesaretini gösterememesinden kaynaklanır. İnsanlar, akıllarını bağımsız şekilde kullanmak yerine geleneklere, otoritelere veya başkalarının düşüncelerine körü körüne bağlı kalmışlardır. Bu nedenle Aydınlanma'nın sloganı "Sapere aude!", yani "Aklını kendi başına kullanma cesaretini göster!" olmalıdır (Kant, 2015: 311). Bu cesaret, bireylerin kendi düşüncelerini geliştirmeleri, sorgulamaları ve bağımsız kararlar almaları için zorunludur.

Aydınlanma düşüncesinin farklı coğrafyalarda farklı tonları olsa da ortak payda, aklın evrenselliği ve bilginin ilerleyici doğasıdır. İngiltere'de John Locke'un empirizmi, Hume'un şüpheciliği ve Newton'un mekanik evren tasarımı; Almanya'da Leibniz'in ve Wolff'un rasyonalist sistemleri, Fransa'da ise toplumsal, siyasal ve dinsel kurumlara yönelen eleştirel bir kültürün doğuşu, Aydınlanma'nın zengin çeşitliliğini ortaya koyar (Cevizci, 2017: 47-48).

Aydınlanma'nın en parlak ve etkili biçimi Fransa'da ortaya çıkmıştır. Fransız Aydınlanması, yalnızca teorik bir bilgi arayışını değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal dönüşümü hedefleyen radikal bir kültürel hareketi ifade eder (Çiğdem, 1997: 45). 18. yüzyıl Fransa'sında mutlak monarşi ve Katolik Kilisesi'nin baskın otoritesi, düşünürlerin akıl, özgürlük ve doğa kavramları etrafında yeni bir bilinç geliştirmelerine yol açmıştır. Montesquieu'nün kuvvetler ayrılığı fikri, Voltaire'in dinsel hoşgörü ve özgürlük savunusu, J.J Rousseau'nun toplum sözleşmesi anlayışı, bu hareketin farklı yönlerini yansıtır. Ancak Fransız Aydınlanması'nın en özgün katkısı, düşünceyi yalnızca soyut düzeyde bırakmayıp, toplumsal pratikle bütünleştirmesinde görülür.

Fransız Aydınlanması'nın en güçlü ifadesi, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü* adlı dev projede hayat bulmuştur. 1751-1780 yılları arasında otuz beş cilt halinde yayımlanan bu eser, yalnızca bilginin derlenmesi değil, aynı zamanda yeni bir bilgi anlayışının manifestosu niteliğindedir. Diderot ve D'Alembert'in önderliğinde yürütülen *Ansiklopedi* girişimi, Francis Bacon ve John Locke'un empirist geleneğini esas almış; gözlem, deney ve aklın eleştirel işleviyle şekillenen bir bilgi anlayışını benimsemiştir (Çiğdem, 1997: 101-105).

Ansiklopedistler için bilgi, yalnızca teorik spekülasyon değil, insanı bu dünyada daha mutlu ve erdemli kılacak pratik bir güçtür. Bu nedenle zanaatlara, tekniklere ve uygulamalı bilgilere önceki sözlük ve ansiklopedilerde görülmemiş ölçüde geniş bir yer verilmiştir. Ayrıca, tüm inançlar, gelenekler ve kurumlar aklın süzgecinden geçirilmiş; kilise otoritesine karşı güçlü bir eleştiri geliştirilmiştir. Bu yönüyle *Ansiklopedi*, yalnızca bir başvuru kaynağı değil, aynı zamanda bir "aydınlanma eylemi"dir.

Ansiklopedistler bilgi sorununu ele alırken, metafiziği klasik anlamda reddetmişlerdir. Onlara göre "metafizik", Locke'un empirist felsefesiyle yeniden tanımlanmalı, ruhun deneysel fiziği haline getirilmelidir. Bu nedenle mutlak varlık, Tanrı ya da ruhun ölümsüzlüğü gibi sorunlarda farklı tutumlar sergileseler de ortak noktaları dogmatik metafiziğe karşı kuşkucu, agnostik ya da materyalist bir eğilime sahip olmalarıdır. D'Alembert daha çok agnostisizme meyletmişken, D'Holbach ve De La Mettrie bu çizgiyi ateist materyalizme kadar taşımışlardır (Hilav, 2018: 14).

Ansiklopedistlerin arasında en yaratıcı ve en radikal figürlerden biri Denis Diderot'dur. Diderot'nun düşünsel serüveni, din anlayışındaki değişimlerden açıkça görülebilir. 1746'da yazdığı *Filozofça Düşünceler*'de belirgin biçimde deist bir tavır sergileyen Diderot, doğanın ereksel düzenini akıllı ve iyi bir Tanrı'nın kanıtı olarak yorumlamıştır. Ancak bu dönemdeki şüpheciliği, dogmalara karşı eleştirel bir yöntem işlevi görmüş, tüm mutlak dinleri sorgulamasına ve "doğal din" düşüncesini savunmasına yol açmıştır.

Zamanla Diderot'nun felsefesi deizmin sınırlarını aşarak natüralizme yönelmiş, doğanın kendi iç yasalarıyla açıklanabileceği fikrini benimsemiştir. Onun için doğa, kendi içinde işleyen mekanik ve canlı süreçlerle kavranmalıdır; aşkın bir yaratıcıya başvurmaya gerek yoktur. Bu yaklaşım onu panteizme yaklaştırsa da, sonunda materyalizmde karar kılmasına neden olmuştur.

Diderot'nun materyalizmi, yalnızca metafizik bir iddia değil, aynı zamanda bilgi kuramı ve etik açısından da derin sonuçlar taşır. Ona göre insan düşüncesi, bilincin ve ruhun tüm faaliyetleri, maddenin farklı biçimlerdeki düzenlenişinden doğar. İnsan akıllı ve özgürlüğü, doğa yasalarının içinde kavranmalıdır. Bu anlayış, onun hem natüralizmle hem empirizm hem de sekülerizmle yakın bağını ortaya koyar: Doğa kendi başına yeterlidir, bilgi duyum ve deneyle elde edilir, insanın erdemi ve mutluluğu dünyevi yaşamda temellenir.

Diderot'nun materyalizmi, Fransız Aydınlanması'nın en radikal damarını temsil eder. Kilise'nin dogmalarına ve mutlak dine karşı yürütülen eleştiriyi, doğanın kendi iç dinamiklerine dayalı tutarlı bir dünya görüşüne dönüştürmüştür. Bu nedenle Diderot, yalnızca Ansiklopedi'nin editörü değil, aynı zamanda Aydınlanma'nın materyalist ve seküler ruhunun en güçlü temsilcilerinden biri olarak değerlendirilir.

Bu çalışmada, Fransız Aydınlanması'nın önde gelen düşünürlerinden Denis Diderot'nun materyalizmini, onun genel felsefi yaklaşımıyla birlikte ele almayı amaçlıyoruz. Bu doğrultuda çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, materyalizmin kökenlerini Antik Yunan'a kadar götürerek, bu dönemin önemli filozoflarının ortaya koyduğu düşünceleri inceleyeceğiz. Çünkü Antik Yunan doğa filozoflarının görüşleri, yalnızca kendi çağlarıyla sınırlı kalmamış, Aydınlanma dönemi filozoflarının, özellikle de Diderot'nun düşünce dünyasında kalıcı etkiler bırakmıştır. Ayrıca bu bölümde, Rönesans ve 17. yüzyıldaki gelişmelere de değinerek materyalizmin tarihsel sürekliliğini ortaya koymaya çalışacağız.

İkinci bölümde ise Aydınlanma felsefesine, özellikle de Fransız Aydınlanmasının karakteristik özelliklerine odaklanacağız. Bu bağlamda, Fransız materyalizminin şekillenmesinde etkili olan La Mettrie ve D'Holbach gibi düşünürlerin görüşleri ele alınacak, onların Aydınlanma düşüncesine katkıları tartışılacaktır.

Üçüncü ve son bölümde ise çalışmamızın merkezinde yer alan Denis Diderot'nun materyalizmini ayrıntılı biçimde inceleyeceğiz. Bu inceleme, yalnızca onun madde anlayışıyla sınırlı kalmayacak; aynı zamanda felsefesinin bütünü, din konusundaki tutumunu ve ahlak anlayışını da göz önünde bulunduracaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİK YUNAN FELSEFESİNDEN AYDINLANMA ÇAĞINA KADAR

MATERYALİZM

1. ANTİK YUNAN FELSEFESİNDE MATERYALİZM

Materyalizm, Batı düşüncesinin temellerinin atıldığı M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda şekillenmeye başlayan en eski felsefi yönelimlerden biridir. Bu anlayış, evrende var olan her şeyin maddi bir temele dayandığını ve bütün gerçekliğin yalnızca madde aracılığıyla açıklanabileceğini savunur. Daha sonraki dönemlerde modern felsefe ve bilimin üzerine kurulduğu zemin de bu materyalist düşünce olmuştur. Günümüzde modern bilimin ortaya koyduğu kuramsal çerçeveler, büyük ölçüde deneyim ve gözleme dayalı materyalist bir epistemolojiye yaslanmaktadır.

Antik çağda materyalizmin gelişimi, doğrudan doğa felsefesi ile iç içedir. Doğa filozofları, evrenin doğasını açıklama çabasında fiziksel ve gözleme dayalı yöntemlere başvurarak, düşünce tarihinde ilk rasyonel açıklamaları geliştirmişlerdir. Materyalizm, varlığın özünün madde olduğunu ileri süren bir dünya görüşüdür ve aşkın, deneyim öncesi (*a priori*) ya da metafizik ilkelere yer bırakmaz. Bu anlayışa göre tek gerçeklik, fiziksel maddedir. Lange'nin ifadesiyle, materyalizme dair ilk yaklaşımlar felsefenin en eski denemeleri arasında görülmekte, ancak felsefeden daha eskiye de dayandırılmamaktadır (Lange, 2021: 17). Zira ilk felsefi arayışlar, mitolojik anlatılardan kopmaya başlayarak evreni aklın ve gözlemin ışığında açıklama çabasıdır. Bu bağlamda materyalizmin kökenlerini anlamak için Sokrates öncesi döneme, özellikle de Miletos Okulu'na yönelmek gerekir. Çünkü Kranz'ın da belirttiği gibi, bilimin ve bilimsel felsefenin doğduğu yer Anadolu kıyısındaki İyonya'dır. Burada farklı kültürlerin etkileşimiyle birlikte düşünceye yeni bir canlılık kazandırılmış, insan ilk kez pratik yarar için değil, sırf hakikati bulmak amacıyla sorular sormaya başlamıştır. İşte bu, bilimsel zihniyetin gerçek doğuşunun işaretidir (Kranz, 1994: 27).

1.1. MİLET OKULU VE MATERYALİZM

Batı düşünce tarihi içinde ele alından ve Türkçe'de "Antik Yunan" dönemi olarak anılan fakat Atina'dan önce, bugün Batı Anadolu sınırlarında yer alan İyonya'da karşımıza çıkan ilk filozoflar için en temel sorun, varlığın kaynağını ve evrenin işleyişini açıklamaktır. Anlaşılan o ki bu filozoflar için insan yaşamı genellikle, doğanın sırlarını açığa çıkarma çabası ile birlikte anlamlıydı. "Sokrates öncesi filozofların doğa

filozofları olarak anılmalarının nedeni, özellikle ağırlık olarak *arkhe* problemi üzerinde yoğunlaşmaları ve ‘birlik’ arayışı içinde özgün bir konumda olmalarıdır.” (Barışan, 2019: 368).

İyonya’da ortaya çıkan doğa felsefesi, mitolojik tasavvurların ötesine geçerek evreni doğaüstü güçlerle değil, doğanın kendi iç yasalarıyla açıklamaya yöneldi. Bu yaklaşım, bilgi düzeninde deneyim ile vahiy arasındaki ayrımı kaldırır; var olan her şeyin doğal olduğu kabulüyle birlikte, doğaüstü olan basitçe ortadan kalkar. Ateşin yakması ya da suyun boğması nasıl apaçık bir deneyimse, evrenin bütünü de aynı ölçüde akılla kavranabilir bir gerçekliktir. Böylece *physis*, yani doğa, tüm varlığın açıklama zemini hâline gelir (Cornford, 2018: 11).

Bu bağlamda Miletos Okulu ve Sokrates-öncesi diğer filozoflar, evrendeki çeşitliliği tek bir maddi ilkeye indirgeyerek *arkhe* (ilke) kavramını geliştirdiler. Onlara göre evrenin temelinde, doğadan bağımsız aşkın bir güç değil, doğanın içkin ve somut bir özü yatmaktadır. Tüm varlıklar bu maddeden türemekte ve yine ona geri dönmektedir (Dürüşken, 2014: 68). İşte bu, Antik Yunan düşüncesinin ilk materyalist yönelimidir: Varlığın kökeni maddeden başka bir şey değildir.

Thales (M.Ö ykl. 624-546) ile birlikte evrendeki her şey, aşkın bir iradeye değil, kendi içkin ilkesine dayandırılmıştır. Thales’in en önemli katkısı, görünen çokluğu tek bir temel ilkenin farklı görünüşleri olarak kavramış olmasıdır. Onun “Bütün şeylerin ilkesi sudur” önermesi, yalnızca doğa felsefesinin değil, aynı zamanda Batı’daki materyalist düşünce geleneğinin başlangıç adımıdır. Çünkü bu önerme, evrendeki düzeni aşkın bir tanrısallığa değil, duyulur ve maddi bir ilkeye dayandırır.

Aslında Thales’i önemli kılan ve Yunan felsefesinin ilk temsilcisi yapan şey, ilk ilke olarak suyu seçmesi değil, değişimin altında yatan değişmeyen bir maddi neden aramasıdır. Thales’e göre dünyanın *arkhesi* olarak suyun devinim ve değişim nedenini içermesi gerekir ve dolayısıyla bir Yunan’ın gözünde bu tözün doğasında *psykhe* yoktur: yaşam-maddesi ya da ruh-maddesi. Thales bu koşulu en iyi yerine getiren şeyin de su ya da daha genel olarak nem olduğunu düşündü. Öyleyse su *arkheydi* ve bu sıfatla o hem canlı hem de ölümsüzdü (Guthrie, 2011: 80).

Her şeyin kaynağının su olduğu fikrini benimsemek, evrende bulunan her şeyin madde olduğunu kabul etmek demektir. Thales’in su felsefesi, doğadaki her şeyin, bir tür madde veya elementten türediği fikrini benimser. Öyleyse, tek bir maddi elementten

oluşan varlık değişime de uğruyor demektir. Su, evrende değişim olduğunun simgesidir. Dolayısıyla hayatın da suyla başlaması gibi felsefe de bir bakıma, su ile başlar. Doğadan cevaplar alarak evrende olup biteni anlamaya çalışan filozof, modern düşüncenin bilimsel, nesnel ve akılcı döneminin de habercisidir.

Thales'in öğrencisi Anaksimandros (M.Ö. ykl, 610–546), hocasından farklı olarak *arkheyi* somut bir maddede değil, sınırsız ve belirsiz olan *apeiron* kavramında temellendirmiştir. Thales, evreni temel unsur olarak sudan türeyen ve kalıcı bir biçim kazanan bir varlık olarak görürken, Anaksimandros bu görüşe akıl yürütme yoluyla karşı çıkar. Ona göre, doğası gereği tek yönlü olan su gibi bir maddenin, kendi başına, ateş ya da toprak gibi tamamen farklı özelliklere sahip unsurların ortaya çıkışını açıklaması mümkün değildir. Bu nedenle evrenin başlangıcında bulunan şey, bilinen maddelerin hiçbirine indirgenemeyen fakat hepsinin kaynağı olabilecek nitelikte olmalıdır (Jaeger, 2011: 43). Bir başka ifadeyle Anaksimandros, Thales gibi suyun ya da gündelik hayatta gözle görünen başka bir unsurlar toplamının, her şeyin temeli olabileceği fikrini reddetmiştir. Bunun yerine hepsinin arkasına daha az belirlenmiş, adsız bir tözü koymuştur ve bu tözü yoksunluk belirten olumsuzluk ön eki *a-* ile “sınır” anlamındaki *peras*'tan oluşan *apeiron* sözcüğüyle dile getirmiştir (Guthrie, 2011: 91).

Apeiron, doğmamış ve yok olmayan, sürekli devinen ve karşıtları doğuran bir ilkedir. *Apeiron*, diğer filozofların öne sürdüğü gibi somut ve belirli bir madde değil de evrenin biçim almasını sağlayan bir tür ana maddedir. Anaksimandros'un görüşü, ilk bakışta Thales'in maddi ilkesinden daha soyut görünse de onun da amacı, evreni aşkın bir güce başvurmadan açıklamaktır. *Apeiron*'un doğanın kendi içinden çıkan bir ilke olması, materyalist eğilimin devam ettiğinin bir işareti olarak görülebilir (Arslan, 2006: 97-99).

Anaksimandros'un felsefesi, doğanın sürekli bir değişim ve dönüşüm içinde olduğu düşüncesine zemin hazırlar. Bu anlayışa göre, evrende tek bir defalık yaratım yoktur, aksine sürekli devam eden bir oluşum, dönüşüm ve döngüsel biçimde var olma söz konusudur. Anaksimandros, Diderot ve Darwin'den de önce ilk biyolojik evrim teorisinin sesini yavaş yavaş duyurmaya başlamıştır.

Biyolojide Anaksimandros, kendi gözlemlerini akıl yürütme veya argümanla desteklediği mükemmel bir evrim teorisi geliştirmiştir. Yaşamın denizlerde ve suda başladığını, insan da dahil olmak üzere, tüm canlıların önce denizlerde yaşamış olup, karaya daha sonra çıktıklarını söyleyen Anaksimandros'un evrim teorisine göre insan türünün ataları, önce balıkların vücudunda doğmuş ve ancak yaşamlarını kendi başlarına sürdürebilecek bir

olgunluğa eriştikten sonra karaya çıkmışlardır. Bu durumu insan yavrusunun uzun bir bakım devresinin ardından kendi başına yaşayabiliyor olması olgusu ile açıklayan filozofa göre insan, bu uzun bakım devresini balıkların karnında geçirmemiş olsalardı karaya çıkar çıkmaz yok olup giderlerdi (Cevizci, 2016: 36).

Anaksimenes (M.Ö. yakl. 585–528), görünüşlerin ardındaki akılla kavranabilir gerçekliği ve çokluğun temelinde bulunan birliği, evrendeki tüm varlıkların kökeni olarak düşündüğü hava (*aer*) kavramıyla açıklamıştır. Ona göre hava, kozmosun tözü, yani bütün varlıkların kendisinden türediği ilk maddedir. Anaksimenes’i havayı *arkhe* olarak seçmeye yönelten nedenler iki açıdan değerlendirilebilir. İlk olarak, Anaksimenes hava ilkesinde hem belirli bir maddi tözün varlığını hem de onun sonsuzluğunu kabul etmiştir. Böylece yalnızca çokluğun ardındaki birliği değil, aynı zamanda bu birliğin nasıl olup da çeşitliliğe dönüştüğünü, yani evrende değişimin nasıl gerçekleştiğini araştırmıştır. Onun en büyük katkısı, felsefe tarihinde ilk kez “birlikten çokluğa geçiş süreci”ni açıklamaya çalışmasıdır. Yoğunlaşma ve seyrelme süreçleri aracılığıyla havanın farklı varlık biçimlerine dönüşmesini ortaya koyması, bu bakımdan büyük bir yeniliktir (Kranz, 1994: 35; Cevizci, 2016: 39). İkinci olarak, Anaksimenes’in havayı seçmesinde, Yunanca *aer* sözcüğünün aynı zamanda “nefes” ya da “soluk” anlamına gelmesi etkili olmuştur. İnsan, nefes aldığı sürece yaşamaktadır; bu gözlemden hareketle filozof, havayı yalnızca fiziksel bir unsur değil, aynı zamanda canlılığın ve hayatın ilkesi olarak görmüştür. Böylece hava, hem doğadaki tüm varlıkların maddi kaynağı hem de evrendeki yaşamın en temel koşulu olarak anlaşılmıştır (Kaya, 2025a: 81).

Diğer yandan İlk Çağ İyonya filozoflarından günümüze sadece fragmanlar kaldığı için, onların *fizikçiler* olarak anılmaları –Aristoteles’in eserlerinde detaylıca işlenmiş olsalar da-, elbette *hepsinin* salt materyalist yönelimli oldukları şeklinde anlaşılmamalıdır. Cemile Barışan’ın ifadeleriyle, doğa felsefesinde ilgi *arkhe*’ye kaymış olsa da Sokrates’e kadar bilgelik üzerine bazı görüşlerin aktarılmış olduğunu da göz önüne almamak bu ilk doğa filozoflarına haksızlık olur (Barışan, 2019: 369) fakat yine Barışan’ın ifadeleriyle, “geleneksel bir deyiş halini alan ‘Pre-sokratik felsefe’ dönemlendirmesinde, Sokratik olanın, daha çok Platon’u oluşturduğunu, Sokratik olanın öncesinin, *prenin* ise, Aristoteles’e giden ana yolu oluşturduğunu söylemek mümkün” görünmektedir (Barışan, 2019: 404).

Sonuç olarak, Thales’in suyu, Anaksimandros’un *apeironu* ve Anaksimenes’in havayı *arkhe* olarak belirlemesi, Sokrates öncesi doğa felsefesinin en önemli adımlarını temsil eder. Her üç düşünür de evrenin kökenini mitolojik ya da aşkın güçlerde değil,

doğanın kendi içkin unsurlarında aramışlardır. Bu yaklaşım, hem Batı düşünce tarihinde akılcı ve bilimsel zihniyetin doğuşunu, hem de materyalist felsefi geleneğin ilk biçimlerini oluşturmuştur diyebiliriz; en azından materyalizme giden yolda natüralizmin yolu açılmıştır.

1.2. EMPEDOKLES VE ANAKSAGORAS'IN DOĞA FELSEFELERİNDE MATERYALİST YÖNELİMLER

Sokrates öncesi dönemin önemli filozoflarından biri de yaklaşık M.Ö. 495-435 yılları arasında yaşamış olan Empedokles'tir. Empedokles, özellikle dört element teorisi ile Antik Çağ materyalist düşüncesine özgün katkılar sunmuş, doğa felsefesi geleneği içinde köprü kuran bir figür olarak öne çıkar. Ona göre evrende var olan her şeyin temelinde dört ana unsur bulunur: Toprak, hava, su ve ateş. Bu öğeler, yalnızca gözlemlenebilir dünyanın yapı taşları değil, aynı zamanda tüm varlıkların ortaya çıkışını, dönüşümünü ve yok oluşunu açıklayan kozmik ilkeler olarak düşünülmüştür.

Dürüşken'in ifadesiyle Empedokles'in öğretileri, özellikle doğa üzerine görüşleri açısından, kendisinden önce gelen İyonyalı filozofların adeta bir sentezi niteliğindedir (Dürüşken, 2014: 113). Nitekim Thales'in suyu, Anaksimenes'in havası ve Herakleitos'un ateşi gibi tekil *arkhe* anlayışlarının aksine, Empedokles bu unsurların tümünü bir araya getirerek daha kapsamlı ve bütüncül bir açıklama geliştirmiştir. Böylelikle doğanın çeşitliliğini tek bir ilkeye indirgemek yerine, çoklu bir temelden yola çıkarak açıklamaya çalışmıştır.

Empedokles'e göre söz konusu dört element, evrende birbirinden ayrılıp birleşerek ve sürekli hareket halinde bulunarak doğadaki çeşitliliği meydana getirir. Bu unsurların etkileşimini mümkün kılan ise önemli ölçüde iki kozmik güçtür: Sevgi (*philia*) ve Nefret (*neikos*). Sevgi, öğeleri birleştiren, kaynaştıran ve bütünleştiren güçtür; Nefret ise onları ayıran, çözen ve dağıtan ilkedir. Bu iki karşıt etki, evrenin düzenini ve devinimini sağlayarak doğadaki sürekli değişim sürecini açıklar. Böylece Empedokles'in kozmolojisi, hem birlik ile çokluk, hem de oluş ile yok oluş arasındaki ilişkiye dinamik bir çerçeve sunar.

Empedokles'in düşüncesinin önemi, doğa olaylarını aşkın güçlere değil, büyük ölçüde maddi unsurlara dayandırmasında yatar. Arslan'a göre, Empedokles'in ortaya koyduğu Sevgi ve Nefret ilkelerini madde-ötesi ya da gayri-maddi güçler olarak değerlendirmek doğru değildir. Çünkü Yunan felsefesinde Platon'a kadar gerçek

anlamda tinsel ya da maddeden bağımsız bir varlık anlayışı bulunmamaktadır. Dolayısıyla Sevgi ve Nefret de dört unsur gibi maddi birer varlık, yani cisimsel öğeler olarak anlaşılmalıdır. Empedokles'in kendi ifadeleri de bu yorumu destekler niteliktedir: Ona göre Sevgi “uzunluk ve genişlik” açısından, Nefret ise “ağırlık” bakımından su, toprak, hava ve ateşle aynı düzeydedir. Bu ifadeler, söz konusu ilkelerin uzamsal ve cisimsel varlıklar olarak düşünüldüğünü açıkça göstermektedir (Arslan, 2006: 273).

Empedokles'in felsefesinde dünya, sürekli bir dönüşüm ve hareket içerisinde; hiçbir şey yoktan var olmaz ve bütünüyle yok olup gitmez, sadece öğelerin birleşimi ve ayrışımı söz konusudur. Bu anlayış, Antikçağ bilimsel düşüncesine önemli bir zemin hazırlamış ve özellikle atomcu filozoflara giden yolu açmıştır. Dolayısıyla Empedokles, doğayı dört unsur ve iki kozmik güç aracılığıyla açıklamasıyla yalnızca Sokrates öncesi felsefenin değil, aynı zamanda bilimsel ve materyalist düşüncenin gelişiminde bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.

Anaksagoras (M.Ö. ykl. 500-428) ise, Sokrates öncesi filozoflar arasında doğa felsefesine önemli katkılarda bulunan düşünürlerden bir diğeridir. Onun felsefesinin merkezinde, evrende var olan şeylerin tek bir *arkhe*ye indirgenemeyeceği fikri vardır. Thales'in suyu, Anaksimenes'in havası veya Herakleitos'un ateşi gibi tekçi açıklamaların aksine, Anaksagoras'a göre evrende sayısız küçük ve sonsuz çeşitlilikte parça bulunur. Bu parçacıklara *homeomeria* (aynı-tözlüler, benzer parçacıklar) adını verir. Her şeyin özü, bu parçacıkların birleşim ve ayrışma süreçlerinde saklıdır. Örneğin bir tohumda, ağacın tüm unsurları potansiyel olarak mevcuttur; çünkü her nesne, diğer her şeyden pay alır. Bu görüş, onun materyalist bir düşünür olarak görülmesinin temel nedenlerinden biridir.

Anaksagoras'a göre hiçbir şey yoktan var olmaz ve bütünüyle yok olmaz; yalnızca parçaların birleşimi ve ayrışması söz konusudur. Bu nedenle doğadaki değişim, özünde bir niceliksel düzenleme meselesidir. Örneğin altının içinde her şeyden parçalar vardır; ancak altın adını alması, altın parçacıklarının diğerlerinden daha baskın olmasından kaynaklanır. Bu anlayış, doğadaki çokluğu ve değişimi maddeye dayalı olarak açıklaması nedeniyle materyalist bir yaklaşım olarak kabul edilir.

Anaksagoras'a göre varlığı oluşturan temel unsurlar ne yoktan var olabilir ne de bütünüyle ortadan kalkabilir; duyularla algıladığımız değişim ise yalnızca bu unsurların birleşmesi ya da ayrışmasıyla meydana gelir. Bu noktaya kadar Empedokles'in

görüşleriyle benzer düşüncelere sahip olsa da Anaksagoras, onun dört unsur öğretisinden ayrılır. Çünkü ona göre varlığın temelinde yalnızca dört öge değil, sayı bakımından sonsuz çoklukta töz bulunmaktadır. Dünya böylesine zengin niteliklerle dolu olduğundan, birkaç ilke ile açıklanamaz; toprak, hava, su ve ateş ise aslında kendileri temel değil, başka tözlerin birleşiminden oluşmuş varlıklardır (Kaya, 2025a: 136).

Anaksagoras, var olan her şeyin hem sayı hem de küçüklük bakımından sonsuz olduğunu, her bir küçük parçacığın içinde diğer bütün şeylerden izler taşıdığını savunur. Bu düşüncesini “Her şeyde her şeyden bir parça vardır.” sözüyle dile getirir. Onun felsefesinde “her şey” aslında “her şeyin tohumu” (*spermata khrematon*) veya parçacıkları (*moirai*) anlamına gelir. Aristoteles, bu parçacıkları *homoiomereiai* (aynı türden parçacıklardan oluşan şeyler) diye adlandırır (Dürüşken, 2014: 120).

Dolayısıyla var olanların en temel ve en yüksek ilkeleri, farklı biçimlere, renklere ve kokulara sahip sonsuz sayıdaki tözlerdir. Bunlar yaratılmamış, küçücük olmalarına rağmen bölünemez olmayan varlıklardır; nitelikleri ve nicelikleri sabittir ve hiçbirisi birbirinin aynı değildir. Anaksagoras, doğada hiçbir şeyin tamamen ayrılmış olmadığını, her şeyin içinde diğerlerinden bir pay bulunduğunu vurgular. Onun görüşüne göre cisimler sonsuz sayıda *spermata*dan oluşur ve bu, her şeyin sonsuzca bölünebilir olduğu anlamına gelir (Bergson, 2021: 70).

Bu öğretiyi Empedokles’in dört unsurundan ve Demokritos’un atomculuğundan ayıran yönler açıktır. Empedokles yalnızca dört ögeyi kabul ederken, Demokritos’un atomları bölünemezdir ve yalnızca geometrik özellikler taşır. Anaksagoras’ın *spermata*ları ise sonsuz çeşitlilikte niteliklere sahiptir ve sonsuzca bölünebilir. Ayrıca boşluğun varlığını reddeder; oysa boşluk düşüncesi atomculuk için zorunludur (Bergson, 2021: 71). Kısacası cisimleri meydana getiren şey bu tohumlardır ve bir varlığı diğerinden farklı kılan, bünyesinde hangi niteliklerin daha baskın olduğudur. Bir cisimde çoğunlukta bulunan tohumlar, onun belirgin özelliğini oluşturur. Fakat bütün nitelikler her tohumda bulunduğu için, her şeyde her şeyden vardır; yalnızca oranlar farklıdır.

Anaksagoras’a göre sadece tohumlar şeyleri açıklamaya yetmeyecektir, ayrıca bir hareket nedeni de gerekecektir, bu ise *nous*, yani akıldır. Varlık ve hareketin

birbirinden ayrı olması ve farklı ilkelerden meydana gelmesinden dolayı, harekete geçirici farklı bir ilkeye gereksinim duyulacaktır.

Her ne kadar Anaksagoras, doğayı materyalist bir bakış açısıyla açıklamış olsa da, evrendeki düzeni açıklamak için *nous* (akıl) adını verdiği bir ilke ileri sürmüştür. Anaksagoras'a göre sadece tohumlar şeyleri açıklamaya yetmeyecektir, ayrıca bir hareket nedeni de gerekecektir, bu ise *nous*, yani akıldır (Kaya, 2025: 137). *Nous*, evrende bulunan tüm parçacıkları harekete geçiren bir unsurdur.

Dürüşken'e göre Anaksagoras, *Nous* için şöyle der:

Her şey her şeyden pay alır, ama *nous* sonsuzdur ve kendi kendini yönetir. Hiçbir şeyle karışmamıştır; kendi kendine vardır. Çünkü kendi kendine olmamış olsaydı, başka şeylerle karışmış olacağından her şeyden pay almış olacaktı; ayrıca her şeyde her şeyden bir parça olduğuna göre, *nous*'la karışmış şeyler ona köstek olacaktı, yani hiçbir şey üzerinde şu an tek başına sahip olduğu kudretine sahip olamayacaktı. Oysa *nous* her şeyden daha ince olandır ve her şey hakkında bilgisi olanı, her şey üzerinde en büyük kudreti olandır. *Nous* büyüklü küçüklü bütün canlı varlıklar üzerinde bir güce sahip olandır. Ayrıca *nous* evrensel döngü üzerinde de güçlü olandır, yani başlangıçta bu döngüyü başlatandır. İlk kendisi çok küçük bir başlangıçken çevrilmeye başlamıştır. Daha sonra bu çevrinti hareketinin boyutları büyüdükçe büyümüş ve yayılmıştır ve hala devam etmektedir, edecektir de. Birbiriyle karışmış olan şeylerin hepsi, *nous* yardımıyla birbirinden ayrılmış ve tek tek ayırt edilmeye başlanmıştır. *Nous*, şeyleri şu anki hallerine göre (neyse o şekilde) düzenlemiştir. Şu ya da bu (yani belirli bir kimlikleri) olmayan şeyleri, şu an neyseler o şekilde düzenlemiştir. Bu hareket hâlihazırda yıldızları, Güneş'i ve Ay'ı devindiren, havanın ve aetherin ayrılmasına neden olan harekettir. Bu ayrılmaya neden olan hareket, seyrek olanı yoğun olandan ayırmıştır, sıcakı soğuktan, ışığı da karanlıktan. Birçok şeyde birçok şeyin parçası bulunur. Ama *nous* dışında hiçbir şey olduğu gibi bütünden ayrılmaz ve tanınmaz. Çünkü bir tek *nous* kendisiyle aynıdır. Ama onun dışında hiçbir şey hiçbir şeye benzemez, tersine hepsi, tek tek şeylerdir ve bu tek tek şeylerin içinde en çok olan hangi şeyse en çok o görünür. (Dürüşken 2014: 122).

Anlaşıldığı üzere Anaksagoras, *nous*'un hem maddi hem de akılsal bir etkisi olduğunu göstermeye çalışmıştır. Ona göre aslında *nous* madde ve düşünce arasında bağ kurabilmemizi sağlayan önemli bir kavramdır. Evren Anaksagoras tarafından akıl ve mantık yolu ile açıklanmaya çalışılmıştır.

Anaksagoras'ın görüşleri, sonraki filozoflar üzerinde önemli etkiler bırakmıştır. Özellikle Aristoteles, onun *homeomeria* anlayışını ayrıntılı biçimde ele almış, fakat “her şeyin her şeyde bulunduğu” tezini aşırı bulmuştur. Bununla birlikte, doğadaki çeşitliliği maddi unsurlarla açıklama çabası, atomcu düşünürler (Demokritos ve Leukippos) için de bir zemin hazırlamıştır.

1.3. LEUKİPPOS VE DEMOKRİTOS'UN MATERYALİZMİ

Atomculuk fiziksel dünyanın gerçekliğini, plüralist bir teori aracılığıyla Elea mantığının kaçınılmaz etkilerinden kurtarmak için ortaya konulan son ve en başarılı girişimdir. Atomculuğun kurucuları olarak Miletli Leukippos ve Abdera'lı Demokritos kabul edilse de Leukippos hakkında Demokritos'un hocası olması dışında pek bir şey bilinmemektedir. Bu kurama ilişkin bilgilerimiz Demokritos'tan günümüze ulaşan yazılara dayanmaktadır.

Atomcu okulun kurucusu olarak kabul edilen Leukippos, M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış Antik Yunan filozoflarından biridir. Leukippos'un hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Onunla ilgili bilgilerin çoğu Aristoteles ve Theophrastos gibi sonraki filozofların aktarımlarından elde edilmektedir. Akademik çevrelerde Leukippos'un gerçekten yaşamış olup olmadığı tartışmalı bir konudur. Bazı araştırmacılar, atomculuğun kurucusunun Demokritos olduğunu, Leukippos'un ise ya tarihsel bir kişi olmadığını ya da fazla abartıldığını ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte, birçok klasik filolog ve tarihçi Leukippos'un varlığı konusunda hemfikirdir (Arslan, 2006: 313).

Leukippos'a atfedilen iki eser bulunmaktadır: *Büyük Dünya Düzeni* ve *Zihin Üzerine*. Hellenistik zamanlarda *Küçük Dünya Düzeni* gibi ilk eser de Demokritos'a atfedilmektedir ama Diogenes Laertios, Demokritos'un eserlerinde dair listesinde Theophrastos ve okulunun *Büyük Dünya Düzeni*'ni Leukippos'a atfettiklerini belirtir (Guthrie, 2019: 302). Ancak bu eserlerin günümüze ulaşmamış olması, onun felsefesini doğrudan değil, dolaylı kaynaklardan öğrenmemize yol açmaktadır. Modern atom teorisi ile kıyaslandığında Leukippos'un görüşleri elbette yüzeysel kalmaktadır. Bununla birlikte, atomların sürekli hareket halinde olması, onların sonsuz sayıda bulunması ve doğadaki tüm oluşumların atomların etkileşimiyle açıklanması, çağdaş bilimsel atom anlayışıyla dikkat çekici paralellikler göstermektedir.

Leukippos'a göre evreni meydana getiren tüm varlıklar, gözle görülemeyecek kadar küçük, bölünemez birimler olan atomlardan oluşmaktadır. Bu atomların hareket ettiği bir alanı ifade eden boşluk (*kenon*) fikri, onun felsefesinin en radikal yönlerinden biridir. Zira Yunan düşüncesinde ilk defa boşluğun varlığını temellendiren filozof, Leukippos'tur (Kranz, 1994: 164).

Leukippos, evrende bulunan her şeyin nedensellik ilkesi çerçevesinde meydana geldiğini savunur. Kozmolojisinde, dünya, güneş, yıldızlar ve gök cisimlerinin

oluşumunu açıklarken, bunların başlangıçta bir girdap hareketi (*dinos*) ile meydana geldiğini öne sürer. Bu görüş, evrende yalnızca tek bir dünyanın değil, atomların farklı düzenlenişlerinden meydana gelen çok sayıda dünyanın var olabileceğini kabul etmesine yol açmıştır (Barnes, 2004: 263).

Atomculuk, genel anlamda karmaşık olguları basit ve değişmez parçacıkların bileşimleriyle açıklayan bir doktrindir. Bu yaklaşım, Antik Yunan’da yalnızca doğa felsefesi bağlamında değil, aynı zamanda “birlik ve çokluk” problemini çözmeye yönelik bir girişim olarak da önem kazanmıştır. Parmenides’in “boşluk yoktur” ve “varlık birdir” şeklindeki iddialarına karşılık, Atomculuk Okulu evrende atomlar arasında boşlukların var olduğunu ileri sürerek Elea Okulu’na doğrudan bir itiraz geliştirmiştir.

Leukippos’un ontolojisinde evren, atom ve boşluktan ibarettir. Eleacılar özellikle Parmenides, “hiçlik yoktur” diyerek boşluğu reddederken; Leukippos, atomların hareketi ve etkileşimi için boşluğun zorunlu olduğunu belirtir. Ona göre var olan her şey, sonsuz sayıdaki atomun çarpışması ve birleşmesiyle meydana gelir (Aristoteles, 1996: 985b 4-20). Bu noktada Leukippos’un öğretisi, yalnızca doğa felsefesine değil, aynı zamanda sonraki materyalist geleneklere de önemli bir kaynak oluşturur.

Ruh ve düşünce anlayışı bakımından da Leukippos materyalist bir bakış açısına sahiptir. Ona göre ruh, solunum ve düşünce, bedende dolaşan küresel atomların belirli bir düzenlemesinden ibarettir. Bu görüş, öğrencisi ve takipçisi sayılan Demokritos tarafından da benimsenmiş, böylece atomculuk yalnızca maddeyi değil, insan ruhunu da maddi bir olgu olarak açıklamaya girişmiştir.

Ne var ki Leukippos, atomların ilk etkileşiminin metafizik bir ilkeye dayandığını belirtmiştir. Bu bağlamda onun sisteminin bütünüyle materyalist bir açıklama sunmadığı, evrendeki ilk devinin kökenini aşkın bir ilkeye bağladığı da gözden kaçırılmamalıdır. Bu durum, onu daha katı materyalist olan Demokritos’tan ayıran önemli bir noktadır (Gökberk, 2018: 58-60).

Leukippos’un öğrencisi, atomizmi kendisinden sonra daha da geliştiren Demokritos’tur. Antik materyalizmin zirveyi gördüğü nokta olarak kabul edilen Demokritos (M.Ö. ykl. 460-370) evrenin temeline *atom*’u koyan ilk filozoftur. Demokritos, M.Ö. 460 civarında Abdera’da doğmuş 370 yılı civarında ise hayatını kaybetmiştir. Seyahat merakı ve bundan aldığı keyif onu adeta bir Herodot’a

dönüştürmüştür. Mısır, İran ve Babil'e yaptığı ziyaretlerde, rahipler, Mecusiler ve Keldaniler'den çeşitli bilgiler edinmiş, daha sonraki dönemlerde bunlara Etiyopya ve Hindistan'a dair bilgiler de eklenmiştir. Bu araştırma yolculukları ona matematik ve astronomi gibi özel konular hakkında pek çok şey öğretmiştir. Ancak Guthrie'ye göre onu felsefe tarihinde önemli bir filozof yapan atomcu teoriyi, tamamen Yunanistan'daki felsefi sorunlardan hareketle ortaya koymuş olmasıdır (Guthrie, 2019: 303).

Antik Yunan felsefesinde, insanoğlunun yaptığı ahmaklıklardan dolayı duyduğu üzüntü ve döktüğü gözyaşları nedeniyle Herakleitos, *Ağlayan Filozof* olarak adlandırılırken bunun aksine Demokritos huzurlu, espriyi seven ve sakin karakteri dolayısıyla kendisine *Gülen Filozof* lakabı münasip görülmüştür. Yaptığı seyahatler sonunda evrensel bir bilgiyle donanan, bu yüzden de hemşehrileri tarafından “Bilge” (*sophia*) olarak anılan Demokritos'a göre evren iki temel kısımdan ibarettir: Atomlar ve boşluk. Bu ikisi evrenin iki büyük gerçekliğidir. Çünkü bütün evren atom adı verilen maddi parçacıklardan ve bunların hareketine imkân tanıyan boşluktan oluşmuştur (Dürüşken, 2013: 126). Aristoteles bunu şöyle ifade eder:

Leukippos ve meslektaşı Demokritos ise sırasıyla Varlık ve var-olmayan diye adlandırdıkları Dolu olan ve Boş olan'ın ögeleri olduğunu söylemektedirler. Dolu olan cisim, Varlık; Boş olan var-olmayandır. Bundan dolayı da onlar varlığın var-olmayandan daha fazla varolmadığını söylemektedirler; çünkü cisim, Boş olan'dan daha fazla değerli değildir (Aristoteles, 1996: 985b 10).

Lange'a göre, açık seçik bir materyalizm tam manasıyla Demokritos tarafından gerçekleştirilmiştir (Lange, 2021: 17). Söz konusu materyalist görüşe göre, gerçekten var olan atomlar olup, atomların varoluşu kendilerinin içinde hareket edecekleri, onlardan daha az gerçek olmayan boşluğun ya var olmayanın varoluşunu gerektirir. Bu nedenle çokluk ya da varolanlar, gerçekten varolan atomların boşluk içinde değişik şekillerde bir araya gelişleriyle açıklanmaktadır.

Atomcuların iki gerçeklik ilkesini (varlık ve boşluk), Empedokles'in dört ögesi ve Anaksagoras'ın sonsuz sayıda tohumuyla karşılaştırılacak olursak, atomlar niteliksel olarak değil de yalnızca niceliksel bakımdan farklılık gösteren ögeler olmak bakımından ayrılırlar. Buna göre örneğin Anaksagoras'ın birbirlerinden niteliksel olarak farklılık gösteren sonsuz sayıda tohumdan söz ettiği yerde, atomcular birbirlerinden niteliksel olarak değil de yalnızca niceliksel olarak yani büyüklük ve şekil bakımından farklılık gösteren atomları öne sürerler. Yine Anaksagoras'ın ögelerinin sonsuzca bölünebilir olduğu yerde Leukippos ve Demokritos'un atomları basit ve fiziksel olarak bölünemez parçacıklardır. Öte yandan Anaksagoras'ın boşluktan söz etmediği, evrendeki hareketi,

hareket eden ögelerin dışındaki bir ilkeyle, Zihin ya da *Nous*'la açıkladığı yerde, atomcular, atomların hareketinin zorunlu bir koşulu olarak boşluğu öne sürmüş ve hareketin atomların özsel özelliği olduğunu söyleyerek, her şeyi mekanik nedenlerle açıklamışlardır (Cevizci, 2016: 91).

Atomların özelliklerine gelince, bunlar her şeyden önce ezelî ve ebedî olan gerçekliklerdir, yani evrenin yapıtaşı olan atomlar için varlığa geliş ve yok oluştan söz edilemez. Ayrıca atomlar sonsuz sayıda ve biçimdedir. Kocaman uzay içinde başlangıçtan beri düşerlerken, onların en büyükleri, en küçüklerine çarpar. Bundan doğan sapma hareketleri ve çevrıntiler evrenin meydana gelişinin başlangıcını oluşturur. Böylece daha sonra yeniden yokluğa gitmek üzere aynı zamanda veya birbirini ardından sayısız dünyalar meydana gelir (Lange, 2021: 34).

Demokritos'un temel görüşlerinden biri, maddenin sonsuza kadar bölünemeyeceğidir. "Atom" sözcüğü de zaten Antik Yunanca *atomos* "kesilip parçalanamayan" ya da "bölünemeyen" anlamına gelir. Hangi maddeyi ele alırsak alalım ve ne kadar bölersek bölelim sonunda bölemeyeceğimiz bir noktaya geliriz. Çünkü madde sonsuza kadar bölünmeye kabul etmez (Erkızan ve Çüçen, 2019: 78).

Bundan başka atomların, içlerine nüfuz edilemez varlıklar olduklarını görmekteyiz ki bunlar aynı zamanda Parmenides'in Bir'inin temel özellikleridir. Atomların bir başka özelliği de kendi içlerinde sürekli ve homojen olmalarıdır. Bu onların içinde herhangi bir boşluk bulunmamasının doğal bir sonucudur (Arslan, 2006: 301). Atomlar bölünemez oldukları gibi, hepsi kendi içinde süreklidir ve hiç değişmez. Başka deyişle atomun kendi içinde bir değişim, bir hareket olması mümkün değildir. Bu da şu anlama gelir: Atomun kendi içinde bir hareketi yoktur, nitelikleri değişmez, tözü değişmez. Hareket edilen şey, atomun yer değiştirilmesidir. O halde atomun salt içi veya atom tek başına bütün hareketlere, bütün değişimlere, bütün niteliklere kapalıdır. Ama harekete geçtiği anda her türlü oluşu, her türlü değişimi ve her türlü değişimi ve her türlü niteliği de beraberinde getirir (Dürüşken, 2014: 127).

Atomculara göre atomlar aynı yapıya sahiptir, nitelikten yoksundur. Demokritos bununla atomların fiziksel özelliklere ve de renk, ısı, tat gibi özelliklere sahip olmadığını anlatmak ister. Empedokles ve Anaksagoras'ın unsurlarının kurulum, yaşlılık, soğukluk, sıcaklık gibi bazı temel niteliklere sahip olduğu yerde atomcular bunların hepsine karşıdır.

Bu noktaya kadar atomları sadece olumsuz özellikleriyle tanımlayan Demokritos, bundan sonra atomların olumlu özelliklerine geçer. Atomların en temel olumlu özelliği, onların bir büyüklüğe ve dolayısıyla bir biçime sahip olmalarıdır. Başka bir ifadeyle atomlar birbirlerinden şekil ve büyüklük bakımından ayrılırlar. Demokritos'a göre atomların bazıları yuvarlak, bazıları düz, bazıları küre, bazıları küp şeklinde, bazıları gözenekli, diğer bazıları ise çengellidir (Kranz, 1994: 165).

Bununla birlikte atomcular sadece bununla yetinmemişler, bu farklılıkları atomların aynı zamanda birleşim veya bir araya geliş farklılıklarıyla da açıklamak istemişlerdir. Aristoteles'in verdiği bilgiye göre Demokritos nesnelerin birbirlerinden nasıl ayrıldıklarını açıklamak isterken başka iki etkeni de göz önünde tutmuştur. Bunlar atomların sıra ve durum veya konum bakımından farklılıklarıdır. Aristoteles, bu bağlamda birincisine örnek olarak *NA* ile *AN*'nin birbirinden farklılığını gösterir. Görüldüğü üzere burada iki farklı nesneyi oluşturan bileşenler aynı olduğu halde sıralanışları, dizilişleri birbirinden farklıdır. İkincisine örnek olarak da *Z* harfi ile *N* harfinin farklılığını verir. Burada *N* harfi *Z* harfinin yana yatırılmış şekli olup, *Z*, *N*'den *duruş* veya *konum* bakımından farklılık gösterir (Aristoteles, 1996: 985b 15-20).

Demokritos, atomların kendi içinde hareketsiz ve niteliksiz olduğunu söylemektedir. Peki, atomları harekete geçiren nedir? Demokritos bu soruya nasıl yanıt vermektedir? Anaksagoras'ın söylediği gibi *Nous* mudur bu hareketi başlatan yoksa Empedokles'in söylediği gibi Sevgi ve Nefret gibi birer güçler midir onları harekete geçiren? Aristoteles bu noktada atomcuların, atomların hareketinin kaynağını açıklamak gibi bir zahmete girmediklerinden yakınmaktadır. Ona göre atomcular, atomların hareketini kendiliğinden (spontan) bir şey olarak görmektedirler (Aristoteles, 1996: 985b 19-20).

Gerçek anlamda bir mekanik materyalist olan Demokritos'un iki tür hareketten bahsettiği görülür. Bunlardan birinci tür hareketin ne bir kaynağı ne de bir başlangıcı vardır. İkinci hareket türü ise atomların bir araya gelip varlıklar oluşturdıkları andan itibaren ortaya çıkar; bu andan itibaren o, tamamen mekanik bir hareket olup sadece bir çarpma, vurma hareketidir. Bu hareket başka bir anlamda doğal olup, onun bir başlangıcı ve bitimi vardır. O, bu haliyle, bilardo topunun başka toplara çarptığı zaman meydana getirdiği hareketlere benzer (Arslan, 2006: 322; Cevizci, 2016: 93-94).

Aristoteles'in dikkat çektiği hareket sorununu, ileride göreceğimiz üzere Helenistik dönemin ünlü atomcusu Epikuros aşmaya çalışacaktır. Epikuros, atomların bir ağırlığa sahip olduğunu ve sonsuz boşlukta ağırlıkları dolayısıyla yukarıdan aşağıya doğru düştüklerini ya da hareket ettiklerini kabul etmektedir. Demokritos ise atomların bir ağırlığa ya da hafifliğe ancak bir varlığı meydana getirmek üzere bir araya geldikleri zaman kavuştuklarını iddia eder.

Sonsuz sayı, şekil ve büyüklükte olan atomların ezelden beri hareket halinde olduklarını öne süren Demokritos'a göre, atomlar her yöne hareket ederek birbirleriyle karışmışlar ve bunun sonucunda kasırgalar oluşmuştur. Bütün bir maddi alanı içine alan büyük kasırga içinde meydana gelen kısmi girdaplar, farklı kozmik sistemleri ya da dünyaları meydana getirmiştir. Bu girdap hareketi sonucunda antik çağın meşhur ilkelerinden olan "benzerin benzeri çektiği" ilkesine göre benzer atomlar benzerlerine yaklaşmış, onlarla bir araya gelmiştir (Kranz, 1994: 166). Demokritos dünyamızın oluşumunu da bu şekilde açıklayarak bu süreç sonucunda onun merkezinde ağır atomların meydana getirdiği toprağın oluştuğunu, çevresinde ise ateş atomlarından meydana gelen gökcisimlerinin meydana geldiğini öne sürer (Zeller, 2001: 89).

Ortaya konulan bu atomcu kuramda ve kozmogonide çok önemli temel bazı varsayımlar vardır ki, bunlar zaman bakımından ilk defa atomcular tarafından ortaya atılmamış olsalar da en kararlı ve tutarlı ifadelerini onlarda bulmuşlardır. Bu ilkelerin en başında maddenin korunumu yasası yani "hiçten hiçbir şeyin çıkmayacağı, var olan bir şeyin yok edilemeyeceği, bir değişimin parçaların birleşmesi ve ayrılmasından başka bir şey olmadığı" ilkesidir. Demokritos ikinci ilke olarak "hiçbir şey rastlantıyla meydana gelmez. Her şeyin bir nedeni ve zorunluluğu vardır" şeklindeki mutlak bir nedenselliğin ve determinizmin savunucusu olmuştur (Lange, 2021: 30-31). Atomların birbirleriyle temasa geçmeleri, çarpışmaları ve birleşmeleri ile başlayan süreçte hiçbir rastlantının yerinin olmadığını, her şeyin tam bir zorunluluk altında cereyan ettiğini, her şeyin meydana gelen her olayın kesin bir biçimde belirlendiğini savunan Demokritos'un nedenselliği, tam bir mekanik nedenselliktir (Arslan, 2006: 328).

Demokritos'un duyu algısıyla ilgili düşünceleri de dikkat çekicidir. Çünkü ona göre bizim duyularımızla algıladığımız tatlılık, acılık vb. hisler tamamen insanların adlandırdıkları şeylerdir. Çünkü bunların doğada bulunması mümkün değildir. Doğada var olan her şey atom ve boşluk olduğuna göre böyle hislere neden olacak şeyler, yani tatlı, acı, sıcak, soğuk, katı, yumuşak vb. şeyler birer sanıdır. Bizim şeylere böyle adlar

vermemiz, atomların şekil ve büyüklüklerinden ileri gelen bir durumdur. Şekil ve büyüklük atomun gözle görülemeyen, algılanamayan temel özellikleridir, ama bunlar birer nesne oluşturdıklarında algıya açık bir durum meydana gelir. Daha açık bir ifadeyle, renk, koku, tatlılık, acılık, sıcaklık veya soğukluğa ilişkin algılarımız gerçekte nesnelerin bir özelliği olmayıp, bizimle nesneler arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak ortaya çıkan şeyler olduğu anlaşılmaktadır (Dürüşken, 2014: 130).

Atomculuğun temel özelliği materyalist bir doktrin olmasıdır. Böyle derken, sadece maddi tözün ya da cismin doğasının bir açıklamasını kastetmiyoruz. Bu doktrinin materyalist olması, maddeyi, elle dokunulabilen cismi sadece gerçek değil, tek gerçeklik olarak ilan etmesinden kaynaklanıyor. Atomcular, ortaya koydukları teoriyle gerçeğin tamamının açıklamasını sunduklarını iddia etmişlerdir. Yani onlar gerçekliğe dair sadece bilimsel bir açıklama değil aynı zamanda felsefi bir açıklama sunmuşlardır. Hal böyle olunca atomcu teorinin dünyanın maddi yanı kadar, manevi yanının da açıklamasını içermesi gerekir. Demokritos'tan maneviyatı açıklaması istendiğinde, ruhun da her şey gibi atomlardan meydana geldiğini söyler. Başka bir ifadeyle Demokritos, kendi başına var olabilen bir şey olarak görülebilecek “ruhu”, fenomenler dünyasının tüm yapısını oluşturan atomlarla açıklamak zorunda kalmıştır (Cornford, 2021: 17).

Demokritos'a göre zihin (*nous*) ve ruh (*psykhe*) ateş atomlarını andıran maddi atomlardan oluşmuştur. Bu atomların evrendeki dağılım oranına göre, evren, ruh ve canlılığa kavuşur. İnsan bedeninin yapısı Demokritos için büyük bir hayranlık kaynağı olsa da ruha ve zihni hayata çok daha büyük bir önem atfetmiştir. Bununla birlikte ruhu ancak fiziksel bir şey olarak açıklayabilmiş, bütün bedene dağılmış olan güzel, düzgün ve yuvarlak atomlardan oluştuğunu belirtmiştir (Zeller, 2001: 90). Bu atomlar, çok hareketli, kaygan, akıcı ve çok hızlı hareket eden atomlardır. Demokritos, ruhun ateş olduğunu ve sıcak olduğunu söyler, çünkü var olan sonsuz şekiller ve atomlar içinde küresel olan ateş ve ruhtur. Leukippos da aynı fikirdedir. Yuvarlak olanlar ruhtur, çünkü bu tür şekiller herhangi bir şeyin içine en iyi şekilde kayıp girebilir ve diğer şeyleri hareket ettirebilirler (Guthrie, 2019: 333).

Bedenin hareketi tüm beden boyunca düzgün bir şekilde yerleşmiş olan ruh atomlarından sağlanır. Leukippos ve Demokritos'a göre insan yaşamı, bedendeki nefes kafesinde sürer. Küçük, hareketli ruh atomları dışarıdaki atmosferden gelen sabit bir

basınç altındadır, bu da onları vücuttan çıkarır. Ancak havanın kendisi Demokritos'un zihin ve ruh dediği parçacıkların çoğunu içerir.

Anlaşılmaz bir şekilde bedenine harekete dayalı algılama yetisi ve ona dayanan düşünme gücü de buradan kaynaklanır. Düşüncenin ortaya çıkabilmesi için ruhun uygun şekilde kıvamını bulması gerekir. Bunun anlamı şudur ki, eğer çok sıcak ya da soğuk hale gelirse akıl tembellleşir.

Ruhun en üstün etkinliği, bilgi edinmektir. Demokritos bilgi olayını da mekanist sistemi içinde açıklamaya çalışmıştır. Ona göre diğer olaylar gibi bilgi olayı da atomlar arasında vurma ve çarpma olaylarının özel bir biçimiyle gerçekleşir. Demokritos, nesnelerin birtakım suretler, ince atom tabakaları çıkardıklarını, bunların hava tarafından taşınıp, kendileri de atomların birleşmesinden meydana gelen duyu organlarına iletildiklerini söyler. Algılanan nesnelerin yapılarının farklılığına ek olarak, ince atomları taşıyan havanın etkisi ve duyu organlarının kendi yapılarının tesiri, algıdaki göreliliğin en önemli nedenidir. Bu yüzden Demokritos algısal bilgi ile rasyonel bilgi arasında bir ayrım yapar ve tüm materyalizmine karşın, algının bilgi vermediğini, bizi sadece görüşlere, var olanların ikincil niteliklerine götürdüğünü savunur. Ona göre algısal bilgi, görüşlerin, gerçekte var olmayan ikincil niteliklerin bilgisini verdiği için aşağı türden bir bilgi olmak durumundadır. O, insanın hakikate gerçekten var olanın doğru bilgisine en azından duyular yoluyla ulaşamayacağını söyler (Arslan, 2006: 333; Cevizci, 2016: 96).

Gerçekte hiçbir şey bilmiyoruz; zira hakikat derindedir. Biz hiçbir şeyi gerçekte sağlam olarak kavramıyoruz, tersine yalnız vücudumuzun durumuna ve ona akan ve karşı koyan atomların durumuna göre değişmiş olanı. Bilginin iki şekli vardır: Gerçek olan ve karanlık-yalancı olan. Bütün bunlar karanlıktır: Görme, işitme, koklama, tat alma, dokunma; öteki ise gerçek olup, bundan ayrılmıştır... (Akt. Kranz, 1994: 169-170).

Demokritos'a göre, insan, atomları, gerçekte oldukları şekliyle algılayamaz. Bununla birlikte, onları düşünebilir. Algıların ya da görüşlerin bittiği yerde başlayan düşünce ya da entelektüel sezgi, varlığın bizzat kendisine, atoma ulaşır. Demokritos da kendisinden önceki tüm diğer Yunan filozofları gibi, rasyonalist bir düşünürdür. Fakat ona göre, yine de entelektüel sezgi ya da kavrayış veya saf düşünce ile elde edilen inançlar, duyu algısının eseri olan inançlarla bir şekilde çelişecek olursa, birincilerin reddedilmesi gerekir. Fakat bu durumda Demokritos'a göre duyular akla şöyle seslenecektir: "Zavallı akıl, kanıtlarını bizden alarak bizleri yere vurmaya mı istiyorsun? Yere vurman senin için yıkılma olacak" (Akt. Kranz, 1994: 170).

Yaşam ve ölüme dair atomik açıklamaya gelince Demokritos, ruhun bedeni hareket ettirdiği için bedene göre daha hareketli, daha akıcı atomlardan meydana gelmesi gerektiğini söyler. Demokritos açısından canlı organizma ile teneffüs edilen hava arasında sürekli bir değiş tokuş vardır. Çünkü teneffüs edilen hava aynı şekilde düz ve hareketli atomları, yani ateş atomlarını ihtiva eder. Demokritos’a göre nefes alıp verme her zaman taze ruh maddelerini uçuşan ruh atomlarıyla dolu havadan çeker ve onu bedeni teneffüs eder (Cevizci, 2016: 95).

Bununla birlikte nefes alıp vermenin bu işlev için yeterli olmadığı bir an gelir ve işte o zaman sadece bu hareketli ve canlı atomların yetersiz teneffüs edilmesinin bir sonucu olan ölüm meydana gelir. Ölüm, atmosferden gelen basınç nedeniyle ruh atomlarının bedenden dışarı çıkışıdır. Ölümün gelişiyile birliği belirli bir canlı organizmayı oluşturan atomların bileşimi sona erer. Ne ruh atomları ne de diğer atomlar yok olmaz, nitelik değıştirmezler; ancak canlı bedende bile tek bir ortak ismin geçerli olabileceği mutlak bir birliğe tekabül etmeyen gevşek toplaşma durumundan tamamen kurtulurlar. Ruhsal ve canlı varlıkları esasen neyin oluşturduğuna dair bu tasavvur temelinde, sırf münferit ve birbirinden ayrı bedenlerin münferit ve ayrı faaliyetlerinin bir sonucu olarak, canlı organizmanın ve ruhsal varlığın birliğinin nasıl ortaya çıkabileceğini görmek neredeyse imkânsızdır. Birleşik bir ruhun, atomların birleşmesiyle oluşmuş bir organizmanın ölümle birlikte gerçekleşen dağılmasından sonra var olmaya devam edemeyeceği daha da açıktır. Nitekim Demokritos’a göre bireysel ruh ölümle dağılır ve parçacıkları evren boyunca saçılır. Buna rağmen ruh insanın en soylu ve en tanrısal parçasıdır. Bir başka ifadeyle zihin ya da ruh diğer materyalistlerde olduğu gibi Demokritos için de “maddenin mükemmelleşmiş hali”dir (Zeller, 2001: 90).

Sokratik dönemde materyalist görüşler, yeni felsefi yönelimlerle karşı karşıya kalmıştır. Sokrates (M.Ö. 469-399), doğa felsefesi yerine daha çok ahlaki ve etik meselelerle ilgilenmiş, bu yönüyle materyalist doğa açıklamalarından farklı bir istikamet belirlemiştir. Onun öğrencisi Platon (M.Ö. 427-347) ise felsefe tarihinde materyalizme yöneltilmiş en köklü itirazlardan birini geliştirmiştir. Platon’a göre hakiki gerçeklik, duyularla algılanan maddi dünyada değil, yalnızca akılla kavranabilen idealar dünyasında bulunmaktadır. Bu bakış açısı, maddi olanı yalnızca hakikatin gölgesi olarak görerek materyalist açıklamalara güçlü bir alternatif oluşturmuştur.

Ancak Platon'un öğrencisi Aristoteles (M.Ö. 384-322), hocasının idealar kuramına karşı çıkmış ve felsefesini daha gözleme dayalı, pragmatik bir zemine oturtmuştur. Aristoteles için bilgiye ulaşmanın yolu, soyut ideaları değil, somut doğayı incelemekten geçiyordu. Böylece felsefi düşünce, yeniden maddi dünyanın incelenmesine yönelmiş oldu.

Bununla birlikte, Antik materyalizmin etkisi yalnızca bu tartışmalarla sınırlı kalmamıştır. Demokritos'un atomculuğu, modern fiziğin doğuşuna kadar uzanan entelektüel bir miras bırakmış, doğayı maddi bileşenler üzerinden açıklama çabası bilimin temellerinden biri haline gelmiştir. Antik çağdaki materyalistler, evreni tanrısall müdahaleler yerine doğa yasaları ve maddi süreçlerle anlamaya çalışarak hem dini inançların sorgulanmasına hem de metafiziksel açıklamaların tartışmaya açılmasına katkı sağlamışlardır.

Sonuç olarak, Antik dönemde materyalizm, evrenin işleyişini açıklama çabasıyla başlayan felsefi bir yaklaşım olarak, zaman içinde giderek olgunlaşmış ve sonraki çağlarda önemli etkiler yaratmıştır. Thales'ten Demokritos'a uzanan çizgi, doğayı akıl yoluyla kavramaya yönelik ilk girişimleri temsil eder. Bu düşünsel miras, Aydınlanma çağında yeniden canlanarak modern bilimsel devrimlerin önünü açmış ve Batı düşüncesinin gelişiminde kalıcı bir rol oynamıştır.

1.4. EPİKÜROS VE LUCRETİUS'UN MATERYALİZMİ

Felsefe tarihinde Helenistik dönem, uzun süre ihmal edilmiş ve adeta Aristoteles'in ölümünden sonra düşünce dünyası bir suskunluğa gömülmüş, ancak Plotinos'un ortaya çıkışıyla yeniden canlanmış gibi değerlendirilmiştir. Bu ihmalin başlıca sebeplerinden biri, aslında oldukça zengin bir düşünsel üretime sahne olan bu döneme ait eserlerin büyük ölçüde günümüze ulaşmamış olmasıdır. Helenistik filozofların düşüncelerine çoğu zaman yalnızca sonraki düşünürlerin aktarımları aracılığıyla erişilebilmiş, bu da yoğun çaba ve uzun araştırmalar gerektirmiştir. Ne var ki modern dönemde Diogenes Laertios, Cicero ve Lucretius gibi yazarların metinlerinin dikkatle incelenmesiyle birlikte, Helenistik döneme dair felsefi görüşler yeniden gün yüzüne çıkarılmış ve bu dönem, felsefe tarihindeki hak ettiği yere yerleştirilmiştir.

Helenistik döneme ait eserler incelendiğinde, filozofların özellikle fizik, mantık ve ahlak felsefesi üzerine yoğunlaştıkları görülmektedir. Bu dönemin düşünürleri, doğa ve bilgi alanında Antik Yunan'dan devralınan tartışmaları sürdürmekle birlikte, özellikle

mutluluk konusuna dair geliştirdikleri öğretilerle dikkat çekmişlerdir. Her bir felsefe okulu, fizik, mantık ve ahlak meselelerine farklı bakış açılarıyla yaklaşmış ve kendi özgün sistemini kurmuştur. Epikuros'un öncülüğünü yaptığı Epikurosçuluk ile birlikte, dönemin öne çıkan diğer okulları arasında Skeptikler ve Stoacılar yer almaktadır.

Epikuros'a göre felsefe, “pratik bir etkinlik”tir; insanlığı hayatlarını tehdit edebilen iki büyük terörden, bu dünyadaki ilahi varlıkların keyfi müdahalelerinin dehşetinden ve öte dünyada ruhun cezalandırılması korkusundan koruyarak mutlu bir hayata güvene almak için konuşma ve aklını kullanma yoluyla tasarlanmış bir etkinliktir (Cornford, 2021: 25-26).

Bununla birlikte Helenistik döneme hâkim olan felsefenin mantık, fizik (doğa felsefesi) ve etik şeklinde bölümlenmesi Epikuros'un düşüncesinde de görülür. İç içe geçmiş, bütünlüklü bir yapı olan Epikuros felsefesinin temel amacı, huzurumuzun önündeki en büyük belirsizlik olan ölüm korkusundan kurtularak *eudaimoniya* ulaşmaktır (Kenny, 2017: 119).

Öncelikle bilgi felsefesi üzerinde durarak doğru bilginin kaynağını araştıran düşünür, kendisinden önceki Sokrates ve Platon gibi büyük düşünürlerle karşı çıkarak rasyonalizm yerine empirizmi savunur. Bu bağlamda Epikuros felsefesine psikolojik bir iddiayla başlar: buna göre tüm bilgi duyuyula ortaya çıkar. O, doğru bilginin kaynağının akıl olmadığını düşünerek duyulara dayanmayan hiçbir verinin doğruluğunun sınanamayacağını ve dolayısıyla da doğru olarak kabul edilemeyeceğini iddia eder. Ona göre “duyumları güvenilir olarak kabul eden ve duyuların doğrulamadığı başka her şeyi güvenilirmez olarak gören kişi aldanmaktan kurtulur” (Epikur, 1962: 60).

Diogenes Laertios'a göre Epikuros, doğrunun veya hakikatin ölçütünün üç olduğunu kabul etmiştir. Bunlar; i) duyumlar veya duyusal algılar, ii) fikirler veya kuramlar ve iii) duygular ve iç duyumlardır (Laertios, 2021: X. 31). Duyumlar veya duyusal algılar, duyu organları aracılığıyla dışımızda bulunan nesneler hakkında sahip olduğumuz duyusal izlenimlerdir. Doğrunun ikinci ölçütü olan fikirler veya kavramlara gelince Epikuros onları, *prolepsis* diye adlandırmaktadır. *Prolepsis*, tekrarlanan duyu izlenimlerinden meydana gelen genel kavram veya fikirlerdir. Duygular ve iç duyumlara gelince ise insanın kendi iç halleri ile ilgili olarak sahip olduğu izlenimleri kastetmektedir. İnsanın aç olduğu ya da üşüdüğüne dair izlenimleri bu gruba

girmektedir. Ayrıca Epikuros duygular arasında en önemli olanların, haz ve acı duyguları olduğunu söylemektedir. Bu duygular neyin peşinde koşmamız, neden sakınmamız gerektiği konusunda temel ölçüt sağlamaktadır (Arslan, 2008: 52-53).

Epikuros'un bilgi kuramı açık bir şekilde deneycidir (empiristtir). O, bütün bilginin kaynağının duyularımız olduğunu ve sahip olduğumuz fikir veya kavramlarımızın temelde duyu algılarını indirgenebileceğini düşünür. Bununla da kalmaz, duyularımız veya algılarımızın kendileri bakımından yanılmaz olduklarını söyler. Peki, duyu algıları neden yanılmaz? Çünkü onlara hiçbir şekilde akıl yürütme veya anımsama karışmamıştır. Duyular, ne kendi kendine hareket edebilir ne de dışarıdan bir şey onları harekete geçirebilir. Dolayısıyla onları yanıltabilecek hiçbir şey yoktur. Kısacası duyular, duyuların nesneyle doğrudan teması sonucu ortaya çıkar ve böylece nesneyi uygun bir şekilde yansıtmalarına engel olan hiçbir şeyin etkisine maruz kalmazlar (Arslan, 2008: 54).

Epikuros, bilgi teorisi açısından yalnızca tek tek bireysel varlıkların ("şu" diye gösterebildiğimiz tikellerin) gerçek olduğunu savunur ve tümellerin herhangi bir gerçekliğe sahip olmadığını öne süren nominalist bir yaklaşımı benimser. Bu görüş, onun tam bir empirist olduğunun göstergesidir. Başka bir deyişle, zihnimizde duyulardan gelmeyen hiçbir şeyin bulunmadığını söyleyen Epikuros, modern empirizmin öncülerindendir. Ancak Epikuros, sadece duyusal nesneleri betimlemekle yetinmez; varlık hakkındaki atomcu görüşünü açıklamak için düşüncesine bir ilke ekler: "Gözlemlenemeyen nesnelerle ilgili yargılar, daha önceki açık algılarla tutarlı olduklarında doğru kabul edilir." Epikuros'un kendisi bu ilkeyi 'duyulardan kalkarak duyularla algılanamayan şeylerin varlığına geçmek' olarak tanımlar. Bu ilkeyle Epikuros, duyusal deneyimlerin ötesine geçerek varlık hakkında daha kapsamlı bir açıklama getirmeye çalışır (Arslan, 2008: 64-65; Cevizci, 2016: 472).

Epikuros'un felsefesi, derinlemesine incelendiğinde, inceltilmiş bir yaşam sanatıdır. O, öğrencilerine ve bu anlayışa ulaşabilecek tüm insanlara, bu yaşam sanatına ulaşmayı öğretmeyi amaçlar. Ancak, bu sanata giden tek doğru yolun, doğayı tam anlamıyla tanımakla mümkün olduğunu savunur. Ona göre "bütünüyle tabiatı açıklayabilmek için sadece iki ilk sebep ya da prensibi ön şart olarak almamız yeter: Atomlar veya ilk parçacıklar ve boşluk ve uzay" (Epikur, 1962: 21). Bu bağlamda Epikuros varlık felsefesinde Demokritos'tan etkilenecek atomcu materyalizmi savunmuştur.

Epikuros, yine Demokritos gibi, evrenin kendisinin sınırlanmamış olduğunu, dolayısıyla evrendeki atomların sayısı ile onların içinde hareket ettikleri boş mekânın kendisinin de sınırsız olduğunu öne sürer. Zira evren sınırlanmış olsaydı, onun dış sınırları bulunacaktı. Fakat Epikuros'a göre, evreni sınırlayan hiçbir şey yoktur (Epikur, 1962: 42-43). Evrenin kendisi sınırsız olduğuna göre, evreni meydana getiren bileşenlerin de sınırsız olmaları gerekir. Çünkü sınırsız bir mekân içindeki sınırlı sayıda atom, duyu yoluyla deneyimlediğimiz bileşik cisimler çokluğunu açıklamak için yeterli olamayacaktır. Öyleyse, atomlar sonsuz sayıdadır. Atomların bundan başka, birtakım değişmez özellikleri vardır. Bölünemez olma atomların temel bir özelliğidir. Bir atom varlığa gelmiş olamayacağı gibi, yok olup gitmez de. Nicelik bakımından artıp azalmayan atom homojen bir birimdir. Katı, niteliksel olarak kendileriyle özdeş parçacıklara tekabül eden atomların şekil ve büyüklükleri vardır. Fakat bu şekiller sonsuz sayıda olmadığı gibi, onların büyüklükleri de atomların maddenin en küçük bölünemez parçası olma özelliğine zarar verecek ölçüde değildir (Cevizci, 2016: 473-74).

Demokritos atomun özünde olan özellikler olarak şekil ve hacimden bahseder. Epikuros bunlara üçüncü olarak ağırlığı ekler. Onu böyle bir görüş öne sürmeye iten en önemli nedenin, Aristoteles'in doğa felsefesi olduğu kabul edilir. Buna göre, atomcuların değişmeyi açıklayamadıklarını öne süren Aristoteles, cisimleri meydana getiren öğelerin kendi içlerinde bir hareket ve dinginlik ilkesi ihtiva ettiklerini ve ağır cisimlerin aşağıya doğru düştüklerini öne sürmüştü.

Epikuros, şu halde Aristoteles'in atomculara yönelik meydan okumasını ciddiye almış ve atomların başlangıçta birbirleriyle kaotik bir biçimde çarpıştıklarını öne süren Demokritos'tan ayrılarak onların ağırlıklarından dolayı aşağı doğru hareket ettiklerini iddia etmişti. Yani o da hareketi tıpkı Aristoteles gibi, maddenin kendisindeki bir ilkeyle açıklama cihetine gitmişti (Cevizci, 2016: 474). Epikuros'a göre bütün atomlar, boşlukta ağırlıklarından bağımsız olarak aynı hızla hareket ederler, çünkü ağırlık onlara hiçbir direnç sunmaz. Hepsi birlikte ve aynı yönde aşağıya doğru düşerken, oluşan çarpışmayla yön değiştirene kadar hareket ederler. Başka bir yönde değil de aşağıya doğru hareket etmelerinin nedeni de ağırlıklarıdır (Taylor, 2020: 69).

Öte yandan Epikuros, atomların ağırlıkları dolayısıyla aşağıya düşerken birbirlerine çarparak yön değiştirmelerini, insanın irade özgürlüğünü açıklamak için kullanır. Ona göre irade özgürlüğünü mümkün kılabilmek için, atomlar normal

yollarından küçük bir sapma gösterir. Lucretius'un şiirsel diliyle "insan ruhunun kaderin ağlarını koparmasını, neden-eser zincirinin sonsuz döngüsünü kırmasını ve evrende olmayan yeni bir hareket veya davranış türünü meydana getirmesini mümkün kılan sapmadır." Böyle bir sapma ortaya çıktığı zaman atomların tümünün birden yönleri değişir ve dolayısıyla, her şey belirlenmiş olamaz. Bununla birlikte, sapmanın bir nedeni yoktur, bundan dolayı gelecekteki olayların seyri önceden bilinemez. Demek ki Epikuros'un evren görüşünde rastlantıya da yer vardır (Von Aster, 2005: 294). Epikuros evrene ve şeylere ilişkin materyalist açıklamasını ortaya koyduktan sonra, ruhun doğasını açıklamaya geçmiş ve onun da atomlardan meydana geldiğini öne sürmüştür. Zira onun evren görüşünde atomlardan meydana gelmeyen hiçbir şey yoktur. Bu anlamda Epikuros'un ruh kuramı, fizik kuramının bir parçasıdır. Ruh kuramının temel tezleri doğa felsefesinin genel ilkelerinden çıkar ve onlarla tam bir uyum içindedir.

Epikuros'a göre ruh, evrende var olan diğer şeyler gibi tamamen maddi, cisimsel bir şeydir; onun maddi bir şey olmadığını ileri sürenler anlamsız bir şey söylemektedirler. Çünkü o, maddi olmayan bir şey olsaydı, ne bir şey üzerine etkide bulunabilir ne de başka bir şeyden etkilenebilirdi. Cismani olmayan tek varlık boşluktur. Bu nedenle o ne bir şey üzerine etkide bulunur ne de başka bir şeyin etkisine uğrar. O sadece cisimlerin kendi içinde hareket etmelerine imkân sağlar. Oysa ruhun hem başka bir şey yani beden üzerine etkide bulunduğunu hem de onun etkisine maruz kaldığı görülür (Arslan, 2008: 98; Taylor, 2020: 76).

Epikuros, evrenin mutlak anlamda belirlenmiş bir evren olmadığını öne sürmekle birlikte, evrendeki her şeyin maddi bir yapıda olduğu konusunda Demokritos'la uyuşur. Buna göre, ruh ve Tanrı da dâhil olmak üzere, evrendeki her şey maddi bir yapıdadır. Tanrıları meydana getiren atomlar en ince ve en yetkin atomlardır. Öte yandan Epikuros Tanrıları içinde yaşadığımız dünyanın oldukça uzağında bir yere yerleştirir. Bu ise Tanrıların yeryüzünde olup bitenlere karışmadıkları, dünyadaki her şeyin yalnızca atomların çarpışmaları ve birleşmeleri sonucunda doğal olarak oluştukları anlamına gelir. Zaten Epikuros'un materyalist teolojisi insanları Tanrı korkusundan kurtarmayı amaçlar (Kaya, 2025a: 213).

Nitekim o, dış dünyaya ve Tanrıya ilişkin materyalist açıklamasını ortaya koyduktan sonra, ruhun doğasını açıklamaya geçmiş ve onun da atomlardan meydana geldiğini öne sürmüştür. Zira onun evren görüşünde atomlardan meydana gelmeyen hiçbir şey yoktur. İkinci olarak da cisimsel olmayan bir şey eylemde veya etkide

bulunamayacağı gibi, etkiye de maruz kalmaz. Oysa ruhun, insanın hareketini başlatabildiği, en azından organlarını hareket ettirdiği apaçık bir şeydir. Ruh, şu halde, Epikuros tarafından insan varlığının hareket ve canlılığını meydana getiren bir ilke olarak tanımlanmıştır. Epikuros, bu yüzden ruhun da atomlardan meydana geldiğini ve dünyadaki nesne ya da bileşik cisimlerden, ruh atomu adı verilen özel türden atomlardan oluşmak bakımından farklılık gösterdiğini söyler. Ruhu meydana getiren atomlar bedeni meydana getiren atomlardan daha ince, daha akıcı bir yapıda olduklarından bedenin her tarafına yayılmıştır. İnsan öldüğünde, ruh bedenden çıktığında bedenin ağırlığının değişmemesi bu atomların ne kadar ince olduğunun kanıtıdır (Arslan, 2008: 99; Dürüşken, 2014: 297).

Titus Lucretius Carus'a gelince, M.Ö. 199 yılında doğmuş ve 55 yılında ölmüştür. Yaşamı hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmemektedir. Roma'da iç savaşlar ortasında kendisine manevi bir sığınak ararken bunu Epikuros'un felsefesinde bulmuştur. Lucretius'un Epikorus'a doğru çeken şey esas olarak bu Yunan filozofunun ahlakı sarsılmaz bir temel üzerine oturtmak için Tanrı korkusunu ortadan kaldırmaktaki gözüpekliği ve ahlaksal gücü olmuştur. Dostu şair Memmius'un da Epikurosçuluğa katılmasını sağlamak için *Şeylerin Doğası Hakkında (De Rerum Natura)* adlı büyük şiirini yazmaya girişmiştir (Lange, 2021: 116). Lucretius şiirine, dinin yol açtığı korkulardan kurtulmak cesaretini gösterdiği için Epikorus'u överek başlar. İnsanlar ebediyen cezalandırılmak korkusuyla din adamlarının tiranlığına karşı duramamaktadırlar; ama bunun sebebi ruhun doğasını anlayamamalarıdır (Kenny, 2017: 125).

Roma materyalist felsefesinin en güçlü temsilcilerinden biri olan Lucretius, şiirinin ilk kitabında Epikuros'un atomcu öğretisini ele alır ve düşüncesinin temelini şu aksiyoma dayandırır: *ex nihilo nihil fit* "hiçten hiçbir şey doğmaz." (Lucretius, 1974: I. 150). Bu ilke, modern bilimde deneysel bir veri olarak kabul edilebilse de Lucretius'un döneminde doğa araştırmalarına yön veren metodolojik bir varsayım niteliği taşımıştır. Ona göre ancak bu öncülü kabul eden bir zihin, doğadaki olayların ardındaki nedenleri sorgulayıp gerçek bilgiye ulaşabilir: "Hiçbir şey tanrısal bir müdahaleyle hiçlikten doğmaz." (Lucretius, 1974: I. 156)

Lucretius bu aksiyomu, doğanın düzenliliğine işaret eden gözlemlerle temellendirir. Eğer şeyler gerçekten hiçlikten meydana gelebilseydi, her şeyin her şeyden çıkması gerekirdi. Bu durumda denizden insanlar, topraktan balıklar, havadan

ağaçlar türeyebilirdi. Türler kendi doğalarını koruyamaz, doğa ise sürekliliği olmayan bir kaos halini alırdı. Oysa deneyim bunun tersini kanıtlar: Baharda güllerin açması, yazın ekinlerin olgunlaşması, sonbaharda üzümün yetiştirilmesi gibi olaylar, doğadaki düzenin sürekliliğini ortaya koyar (Lucretius, 1974: I. 160-175). Lucretius bu düzenliliği, varlıkların “tohumlarının” belirli koşullarda birleşmesiyle açıklar. Tıpkı farklı kelimelerin ortak harflerden türemesi gibi, bütün varlıklar da farklı şekillerde birleşen ortak temel öğelere dayanır: “Öğren ki, varlıkların ilkeleri nelerdir, bu tohumlar nasıl birleşerek şeyleri oluşturur ve onları başka biçimlere dönüştürür.” (Lucretius, 1974: I. 198-200).

Bununla bağlantılı olarak Lucretius’un ikinci temel ilkesi, yok oluş hakkındadır. Ona göre hiçbir şey bütünüyle yok olmaz; ortadan kaybolan varlıklar, aslında yalnızca onları oluşturan küçük parçacıkların -moleküllerin ya da atomların- çözülmesiyle dağılır. Bir şeyin ortaya çıkışı nasıl parçacıkların birleşmesiyle oluyorsa, yok oluş da onların ayrışmasıyla gerçekleşir. Böylece evrende mutlak yaratılış ya da mutlak yok oluş değil, yalnızca sürekli birleşme ve çözülme süreçleri vardır (Lucretius, 1974: I. 215-225). Bu yaklaşımıyla Lucretius, doğa olaylarını tanrıların keyfi müdahalelerine başvurmadan açıklamaya çalışır. Onun *De Rerum Natura*’da ortaya koyduğu bu ilk aksiyom, hem Antik materyalizmin temel taşlarından biri olmuş hem de sonraki yüzyıllarda modern bilimin doğa anlayışına ilham vermiştir.

Lucretius’a göre madde tek başına evreni doldurmaz; atomların hareket edebilmeleri için bir *boş uzay* gereklidir. Eğer uzay bütünüyle dolu olsaydı, doğada gözlenen sürekli hareketin gerçekleşmesi imkânsız olurdu. Bu görüşünü hem akıl yürütme hem de gözlemlerle destekler: Su damlalarının kayaları delmesi, besinlerin canlıların bedenine yayılması, ses ve soğukun duvarlardan geçebilmesi, hatta cisimlerin özgül ağırlık farkları ancak boşluğun varlığıyla açıklanabilir.

Lucretius’a göre evrende yalnızca cisimler ve boş uzay vardır; zaman ise başlı başına bir varlık değil, olayların akışıyla kavranabilen bir ölçüdür. Tüm cisimler ya basittir ya da bileşik. Basit cisimler, yani atomlar, sonsuzca bölünemez ve yok edilemezler. Eğer her şey sonsuz bölünebilseydi, düzenli bir oluşum mümkün olmaz, varlıkların sürekliliği ortadan kalkardı. Bu nedenle atomlar, doğanın değişmez ve kalıcı ilkeleridir.

Lucretius, bu öğretiyi anlattıktan sonra diğer kozmolojilere yönelir ve özellikle Herakleitos, Anaksagoras ve Empedokles'i eleştirir. Bununla birlikte, Empedokles'i yaratıcı düşünceleri nedeniyle övgüyle anar; onu neredeyse ölümlülerden üstün bir bilgelik kaynağı olarak tasvir eder.

De Rerum Natura'nın ikinci kitabında Lucretius, atomların hareketlerini ve özelliklerini ayrıntılı biçimde ele alır. Ona göre atomlar, öncesiz ve sonrasız biçimde sürekli hareket halindedir. Bu hareket, doğa yasalarına uygun olarak, sonsuz boşlukta kesintisiz bir düzgün düşme şeklinde sürmüştür, sürmekte ve gelecekte de aynı şekilde devam edecektir (Lucretius, 1974: II. 62-79). Ne var ki Lucretius'un bu görüşü bir güçlkle karşılaşır: Eğer bütün atomlar sonsuz boşlukta aynı hızla ve aynı doğrultuda düşüyorlarsa, evren nasıl meydana gelmiştir? Bu noktada onun öğretisi, hocası sayılan Demokritos ve Epikuros'un sistemleriyle karşılaştırılır.

Demokritos, atomların farklı hızlarla düştüğünü öne sürer. Ona göre daha ağır olan atomlar, hafiflere çarparak etkileşim yaratır ve bu çarpışmalar, şeylerin oluşum sürecini başlatır. Epikuros ise farklı düşüş hızlarının sebebini ortamın direncinde bulur; bu yorumuyla Aristoteles'e yaklaşır. Ancak Epikuros, Aristoteles'ten önemli bir noktada ayrılır: Aristoteles hem boşluğun varlığını hem de boşlukta hareketin imkânını reddederken; Epikuros, aksine boşlukta herhangi bir direnç olmadığı ölçüde hareketin daha hızlı gerçekleşeceğini savunur.

Fakat burada yeni bir sorun ortaya çıkar: Eğer hareket boşlukta sınırsız bir hız kazanıyorsa, bu hızın ölçüsü ne olacaktır? Lucretius bu soruna, bir benzetmeyle yanıt verir. Ona göre atomların hareketi, güneş ışınlarının hızından kıyas kabul etmez derecede daha büyüktür; hatta öyle ki, atomlar göz açıp kapayıncaya kadar geçen sürede dünya ile güneş arasındaki mesafeyi kat edebilecek hızda ilerler (Lucretius, 1974: II. 250-270).

Lucretius, atomların çok değişik biçimlerde olduklarını düşünmektedir. Pürüzsüz ve yuvarlak, sert ve köşeli, budaklı ve çengel gibi olan atomlar, bu yapılarına göre duyularımız veya meydana getirdikleri cisimlerin özellikleri üzerinde belli bir etkide bulunurlar. Bu biçimlerin sayısı sınırlıdır; ancak aynı biçimde olan atomların miktarı sayılamayacak kadar çoktur. Her cisimde değişik atomlar özel oranlarda birbirleriyle birleşirler ve sözcükleri meydana getiren harflerin bileşimlerine benzer bir tarzda bu bileşimler, sadece atomların birbirlerinden farklı olmalarının meydana

getirebileceğinden çok daha fazla sayıda değişik cisimlerin ortaya çıkmasını olanaklı kılarlar (Lange, 2021: 128).

Lucretius, şiirinin üçüncü bölümünde Epikürosçu ruh kuramını ve algılama mekanizmasını ortaya koyar. Önce ruhun doğasını analiz eder ve Epiküros gibi ölüm korkusunun çocukça olduğunu ifade eder. Ölü bir bedenin hiçbir şey duyumsayamayacağını ve ölümün geride acı içinde bıraktığı varlığın kişinin kendisi olmadığını belirtir (Kenny, 2017: 126).

Sonuç olarak Lucretius'un düşüncesi, bütünüyle materyalist bir dünya görüşüne dayanır. Ona göre evren yalnızca atomlar ve boşluktan ibarettir; doğa olaylarının açıklanması için tanrısal bir müdahaleye veya aşkın bir varlığa gerek yoktur. Varlıkların ortaya çıkışı ve yok oluşu, atomların birleşme ve ayrışma süreçlerinden ibarettir. Ruh bile maddi bir yapıya sahiptir ve ölümle birlikte çözülerek ortadan kaybolur. Bu nedenle ölümden sonra acı çekileceği korkusu yersizdir. Lucretius'un materyalizmi, hem dini dogmalara karşı özgürleştirici bir düşünce zemini sunmuş hem de doğa olaylarını rasyonel ve gözleme dayalı biçimde açıklama çabasıyla modern bilimin habercisi olmuştur.

2. RÖNESANS FELSEFESİNDE MATERYALİZM

Rönesans, Batı düşüncesi özelinde 14. yüzyılın sonlarından itibaren Avrupa'da ortaya çıkan ve 17. yüzyıla kadar süren düşünsel, kültürel ve sanatsal bir uyanış dönemi olarak kabul edilir. Orta Çağ'ın dogmatik ve dini bakış açılarından sonra bu dönemde, bireysel özgürlük, akıl, doğa, bilim ve insanlık onuru gibi kavramlar yeniden ön plana çıkarılmıştır. Rönesans, aynı zamanda Antik Yunan ve Roma kültür ve felsefesine dönüşle özdeşleşmiş; insan doğası ve dünyaya bakışta önemli değişikliklerin yaşanmasına olanak tanımıştır.

Bu dönemde materyalizm, insanı, doğayı ve evreni anlamada maddeyi merkez alan bir yaklaşım olarak yeniden gündeme gelmiştir. Rönesans düşünürleri, Antik Yunan ve Roma'dan devraldıkları materyalist mirası yeniden yorumlamışlardır. Özellikle Demokritos'un atomculuk anlayışı ve Epiküros'un materyalist görüşleri, doğa olaylarını tanrısal müdahalelere başvurmadan açıklamaya çalışan bir bakış açısı olarak Rönesans'a ilham vermiştir. Bu filozoflar, evrendeki her şeyin maddi bir temele dayandığını ve doğa olaylarının fiziksel yasalarla açıklanabileceğini savunmuşlardır.

Orta Çağ boyunca Hristiyanlığın etkisi altında, doğa ve evrenin Tanrı'nın doğrudan iradesine bağlı olduğu görüşü hâkimdi. Ancak Rönesans'la birlikte, insanın akıl ve gözlem gücü ön plana çıkmış ve doğayı anlama çabası, materyalist düşüncenin yeniden şekillenmesine olanak tanımıştır. Bu dönemde, insan ve doğa üzerine yapılan çalışmalar, doğanın anlaşılabilir ve bilimsel olarak çözülebilir bir düzen olarak görülmesine yol açmıştır. Doğa olayları artık Tanrı'nın doğrudan yansıması değil, fiziksel yasaların ve düzenin bir sonucu olarak açıklanabilir hale gelmiştir.

Rönesans, hem klasik dönemin felsefi ve kültürel mirasına dönüşü hem de insanın özgürlüğüne, aklına ve doğasına dair yeni bir anlayışın doğmasını sağlamıştır. Akılcı ve deneysel bakış açısı, modern bilimin temellerinin atılmasına zemin hazırlamış; bilimsel devrimler ve yeni keşifler, bu düşünsel hareketin doğrudan bir sonucu olmuştur. Böylece, Rönesans felsefesinde materyalizm, doğayı gözlem ve deney yoluyla açıklamayı, insanı ve evreni madde temelli bir bakış açısıyla anlamayı amaçlayan bir yaklaşım olarak belirginleşmiştir.

Rönesans felsefesinde bilimsel bakış açısı gelişmiş, materyalist yaklaşımlar önemini korumuştur. Rönesans'ın en önemli özelliklerinden biri de bilimsel keşiflerin hızla artmasıdır. Bu dönemde, bilimsel düşüncenin temelini atmış olan Nicolaus Copernicus, Galileo Galilei, Johannes Kepler ve birçok önde gelen düşünür, doğa olaylarını anlamada gözlemi ve matematiksel yöntemleri kullanmışlardır. Bu bilimsel devrim, doğanın materyal bir yapıya sahip olduğu ve bilimsel yöntemlerle açıklanabileceği anlayışını pekiştirmiştir. Özellikle Galileo Galilei ve Kepler, evrenin maddi yasalarla işlediğini ve Tanrı'nın doğa yasalarıyla evreni şekillendirdiğini savunmuşlardır. Bu düşünceler, Rönesans'ta materyalist bakış açısının güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bilimsel gözlemler ve akılcı düşünceler, evrenin maddi bir temele dayandığını savunan düşünürler için büyük bir destek olmuş ve evrenin, doğaüstü güçler ya da Tanrı tarafından değil, fiziksel yasalarla işlediği düşüncesini yaygınlaştırmıştır. Bilimsel yöntemin o dönemdeki temsilcilerinden olan Galileo, matematiksel bir doğa anlayışı ile günümüz biliminin ayır edici özelliğini bize sunmaktadır. Doğanın incelenmesinde deney ve gözlemin kullanılmasını, tümevarıma yeniden dönüşü öneren Francis Bacon ise modern bilim yöntemine yön vermiştir. Doğa filozofu Robert Boyle (1627-1691) 17. yüzyılın sonlarına doğı, fizik ve metafizik arasındaki farklılıklar üzerine bir eser yazmıştır (*Halk Arasında Kabul Görmüş Doğa Kavramı Üzerine Özgür Bir Soruşturma*). Aynı zamanda Boyle'un *Şüpheli Kimyager*

(1661) adlı kitabı modern kimyanın başlangıcı niteliğindedir. Bu önemli doğa felsefesi eserleri, Avrupa üniversitelerindeki Orta Çağ skolastisizminden kopuşu temsil eden ve modern bilimin uygulanmasına kapı açan önemli kaynak ve gelişmelerdir. Doğanın işleyişini mekanik bir düzende açıklamaya çalışan Boyle, doğa olaylarının doğaüstü şekilde değil, doğal ve ölçülebilir nedenlerle açıklanması gerektiğini savunmuştur. Deneye ve gözleme dayalı bilimi savunan Boyle, doğanın makine gibi işlediğini söylemiştir (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*: 2019).

Skolastik görüş (kilisenin dar ve değiştirilemez diye düşünülen görüşü) bu dönemde sarsılmıştır. Yerine yeniden pozitif (bilimsel) düşünce hâkim olmuştur. Rönesans düşüncesinde materyalist eğilimler oldukça fazladır.

Rönesans düşüncesine yön veren felsefi akımlara baktığımız zaman içlerinde atomizmi de görüyoruz. Ancak Rönesans'ta atomculuk Demokritos'tan ziyade Epikürosçuluk üzerinden ele alınmaktadır. Epikürosçuluk, etik bir öğretilerdir fakat Epiküros felsefesi, metafizik ve etik alanındaki düşünceleri haricinde doğanın yapısına yönelik birtakım fikirler de içermektedir. Bu nedenle Rönesans döneminde özellikle bir yaşam tarzına yol açma bakımından Epikürosçuluk, bazı düşünürler üzerinde etkisini göstermiştir. Bu dönemde, Epiküros'un ahlak görüşleri Epikürosçuluk, metafizik görüşleri ise atomculuk olarak ele alınmaktadır. İlk bölümlerde de ele aldığımız gibi Epiküros da Demokritos'un atomculuğunu takip ederek evrenin temeline atomları koyar. Bütün var olanlar, atomların boşluk içinde hareket halinde iken birbirlerine çarpmaları sonucunda oluşur. Atomlar maddi, ölçülebilir cinsten ve yapıda varlıklardır. Atomların, boyut, ağırlık, devinim, hız gibi niceliksel özellikleri vardır ancak atomlar renk, ses, tat, koku gibi niteliksel özelliklere sahip değildir. Bu tür bir felsefe, matematikle doğayı anlama açısından önemlidir. Epikürosçuluk, mekanik doğa anlayışının da öncüsü olan bir fikirdir. Epiküros'un bu görüşünü Yeni Çağ'ın ilk yarısında yaşayan bir Fransız düşünürü olan Pierre Gassendi (1592-1655) benimseyerek, Epiküros atomculuğu ve Rönesans'ın genel anlayışına uygun olarak, fikrin yeniden biçimlenmesini sağlamıştır (Tuğcu, 2003: 167).

Rönesans felsefesinde dinsel otoritenin zayıflamasına paralel olarak, Rönesans'ta felsefe, kendini bağımsızlaştırmaya başlamıştır; bu da deney ve aklı ön plana çıkararak olacaktır. Bilimlerin *yeniden doğuşu* devresi Avrupa bilginlerini o zamandan bu yana bir daha görülmemiş olan çok sıkı ilişkiler içinde buldu (Lange, 2021: 183).

Rönesans için *yeniden doğuş* deniliyor. Oysa neydi yeniden doğan? Yeniden doğan veya doğması gereken Antik Çağ'ın sanatı ve kültürüydü. Kaynaklara dönme en önemli hedef haline gelmişti. Orta Çağ'dan sonra insan, bir kez daha merkeze yerleştiriliyordu. Antik kültür yeniden öğrenmeye çalışılıyordu.

Yeni bir insan resmi çiziliyordu. Rönesans hümanistleri, insan ve insanın değerine dair yeni bir bakış açısı geliştirdiler. Orta Çağ, insanın günahkâr doğasını vurgularken, şimdi tam tersi insanın kıymeti merkeze konuyordu. İnsan artık Rönesans'ta, son derecede değerli bir varlıktır. Rönesans döneminden insanlık tarihinde kalıcı izli değişiklik bırakan isimler geçecekti. Bunlardan en önemlisi olan Leonardo da Vinci (1452-1519) bir Rönesans dehasıdır. Kendisi evreni ve doğayı anlamaya çalışırken, insan anatomisini incelemiş, bunu yaparken de deney ve gözleme başvurmuştur. Da Vinci'nin dehasını ortaya çıkaran şartlar, döneminin dönüşmekte olan bilimsel anlayışıdır. Daha çok pratikte eserler bırakmış olmasına rağmen, bu somut ürünler, onun teorisinin, felsefesinin ne kadar gelişkin olduğunu görmek için yeterlidir.

Döneminin daha çok siyaset felsefesi fikirleriyle öne çıkan ismi Niccolo Machiavelli (1469-1527) Rönesans'ın en önemli düşünürlerinden biri olarak, devletin işleyişine dair materyalist bir bakış açısını savunmuştur. Machiavelli, insan doğasını ve toplumsal yapıyı gerçekçi bir biçimde ele almış ve politika ile dini öğretileri birbirinden ayırmıştır. *Prens* adlı eserinde, insanın doğasının bencil olduğunu ve toplumsal düzenin, daha çok maddi çıkarlar ve güç ilişkileriyle şekillendiğini belirtmiştir. Bu, klasik idealizmden uzak bir anlayışı ifade eder ve toplumsal yapıları ve güç dinamiklerini maddeci bir bakış açısıyla ele alır (Çetinkaya, 2017: 376).

Rönesans'ta yetişen birçok filozof, metafizik önermeleri reddederek, çalışmalarını daha modern bir bilimsel çerçevede yürütecektir. Girolamo Fracastoro (1478-1553) da çalışmalarını doğa bilimleri ve özellikle tıp alanında yoğunlaştıran düşünürlerden biridir. İnsan anatomisine bulaşmış bir hastalığın çaresini mistik ve dini öğelerde aramayacak, aksine bilime ve insanın doğaya uygun yapısına başvuracaktır. Fracastoro, bulaşıcı hastalıkları anlamaya çalışırken doğa yasalarından hareket etmiştir. Aynı şekilde, Paracelsus (1493-1541) da mekanik bir evren görüşünü benimseyerek, insan bedeninin, yalnızca doğal süreçlerle açıklanabileceğini savunmuştur.

Francesco Patrizi (1529-1597) Rönesans'ın önemli düşünürlerinden biri olup, doğa ve evreni anlama çabasında materyalist bir yaklaşım benimsemiştir. Onun

düşüncesinde, doğa bir bütün olarak maddi bir yapıdır ve her şeyin temeli doğada bulunan maddelerdir. Patrizi, insanın aklının ve düşüncesinin de maddeyle bağlantılı olduğunu savunmuş ve metafiziksel anlamda doğaüstü varlıkların varlığını reddetmiştir. Rönesans sonrasındaki etkisi itibariyle, özellikle Aydınlanma döneminde materyalizm daha da gelişmiştir. Bu dönemde, bilimsel devrimler ve akılcı düşünceler ile materyalist bakış açısı daha da güçlü bir şekilde savunulmuş ve toplumların düşünsel yapılarında önemli değişikliklere yol açmıştır.

Giordano Bruno (1548-1600) Rönesans döneminin en belirgin materyalist filozoflarından biri olarak kabul edilir. Bruno, Tanrı'nın her yerde olduğunu ve evrenin sonsuz olduğunu savunmuş, bununla birlikte doğadaki her şeyin maddi bir temele dayandığını öne sürmüştür. Tanrı'nın, evrenin yaratıcısı olduğu düşüncesini reddetmiş ve evrenin doğal yasalarla işlediğini savunmuştur. Bruno, evrenin maddi yapısının sonsuz olduğunu ve her şeyin birbirine bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bu düşüncesi özellikle, modern kozmoloji ve evrimsel düşünce açısından önceden bir adım olarak kabul edilir. Bruno'nun materyalizmi, dönemin ruhsal ve dogmatik anlayışlarına karşı önemli bir direniş oluşturmuştur (Tuğcu, 2003: 400).

Aydınlanma döneminde artacak siyasi fikirlerin oluşumları aslında Rönesans'tan itibaren başlamıştır. İlk olarak Thomas More'un (1478-1535) *Ütopya* adlı eseriyle ve sonrasında Tommaso Campanella'nın (1568-1639) *Güneş Ülkesi* ile, Platon'un *Devlet*'inden ilham alınarak, Rönesans'ta sosyalizmin tohumları atılmıştır. İnsan aklına yeniden duyulan güven, yeni dünya, yeni toplum, yeni düzen fikirlerini de beraberinde getirmiştir. Campanella, tasarladığı toplumda bilme ve bilginin önemine "(...) bizim devletimizde bilimler öylesine büyük bir kolaylıkla öğrenilir ki, bizdeki öğrenciler tek bir yıl içinde, sizden on hatta on beş yılda öğrenilenden daha fazla bilgiye sahip olurlar." şeklinde vurgu yapmıştır (Campanella, 2021: 44). Ütopik fikirlerinin yanında Rönesans geleneğini de takip eden düşünür, insan zihninin doğayla materyalist bir ilişki içerisinde olduğunu düşünmüştür. Atomist tavra da sahip olan filozof, Antik dönem materyalizmine sadık fikirler de geliştirmiştir.

Özetle, Rönesans döneminde materyalizm, doğayı ve insanı deneysel ve akılcı bir çerçevede açıklamayı amaçlayan bir felsefi eğilim olarak belirlemiştir. Antik materyalist düşüncenin yeniden keşfi, doğa bilimlerinin gelişimine ve modern bilimin doğuşuna önemli bir temel sağlamıştır. Bu dönemdeki materyalist eğilimler, ilerleyen

yüzyıllarda Hobbes ve Gassendi gibi filozoflar aracılığıyla daha sistematik bir biçim alacaktır.

3. 17. YÜZYIL MATERYALİZMİ

Avrupa düşüncesinde, skolastik gelenekten kopuş ve modern bilimsel düşüncenin doğuşuyla şekillenen 17. yüzyılda materyalizm, farklı biçimlerde yeniden gündeme gelmiştir. Thomas Hobbes (1588–1679) ve Pierre Gassendi (1592–1655), 17. yüzyılın iki farklı materyalist çizgisini temsil ederler. Hobbes'un materyalizmi, doğaüstünü bütünüyle reddeden, zihni maddeye indirgeyen radikal bir mekanik monizmdir. Gassendi'nin materyalizmi ise atomcu, deneyimci ve daha ılımlı bir sistemdir; teolojik öğeleri koruyarak Katolik doktriniyle çatışmamaya özen gösterir ve Epikürosçu atomculuğun teolojik bir uyarlamasıdır. Bu iki düşünür, farklı yönelimlerine rağmen, skolastik metafiziğe karşı çıkışta birleşmiş, modern materyalizmin gelişiminde belirleyici bir rol oynamışlardır. Hobbes ve Gassendi bu gelişimin iki önemli temsilcisi olduğu için, aşağıdaki bölümlerde bu düşünürlerle daha yakından bakılacaktır.

3.1. PIERRE GASSENDİ'NİN MATERYALİZMİ

Pierre Gassendi (1592–1655), 17. yüzyıl Fransız düşünürü, din adamı ve bilim insanıdır. Hem Aristotelesçi skolastiğe karşı eleştirileri hem de atomcu materyalizmi yeniden canlandırma çabalarıyla modern felsefenin gelişiminde önemli bir köprü figürdür. Gassendi, bir yandan Katolik bir rahip olarak teolojiyi korumaya çalışırken, diğer yandan Epikürosçu atomculuğu Hristiyan düşüncesiyle bağdaştırma girişiminde bulunmuştur. Bu yönüyle, onun materyalizmi hem radikal hem de uzlaştırmacı nitelikler taşır (Tuğcu, 2003: 662).

Gassendi, Antik Yunan'da Leukippos, Demokritos ve Epiküros'un geliştirdiği atomculuğu modern dönemde yeniden gündeme taşıyan düşünürdür. Ona göre evrende gözlemlenen tüm fenomenler, görünmez ama bölünmez parçacıkların, atomların, hareketleri ve birleşmeleriyle açıklanabilir. Atomlar, boşluk, sonsuza kadar bölünememe, atomların hareketleri vb. ile ilgili görüşleri Epiküros'unki ile aynıdır. Yalnız Gassendi'nin atomlarda kabul ettiği ağırlık ve aşağıya doğru çekim özelliklerini onların içlerinde bulunan hareket etme yetisine özdeş kıldığına dikkat etmek gerekir. Öte yandan Gassendi'ye göre atomlara ilk hareketi veren Tanrı'dır (Lange, 2021: 220).

Gassendi'ye göre Tanrı, başlangıçta toprak ve sudan bitki ile hayvanları ortaya çıkarmış, aynı zamanda her şeyin temelini oluşturacak belirli sayıda atomu yaratmıştır.

Böylece oluş ve yok oluş süreci o andan itibaren başlamış, günümüze dek sürmüş ve gelecekte de devam edecektir. Her şeyin ilk ve nihai nedeni Tanrı'dır; ancak dünyadaki değişimleri açıklayan ikincil nedenler de vardır. Bu değişimlerin kaynağı zorunlu olarak maddi bir nitelik taşır. Çünkü gözle görülen varlıklar sürekli birbirini harekete geçirir, atom ise bu hareketin kendi kendine işleyen ilkesi olarak iş görür (Lange, 2021: 220).

Anlaşıldığı üzere Gassendi, Antik atomculuktan farklı olarak, atomların varlığını Tanrı'nın yaratıcı iradesine bağlamıştır. Yani ona göre atomlar ezeli değil, Tanrı tarafından yaratılmıştır. Bu sayede atomculuğu, Hristiyan yaratılış öğretisiyle uyumlu hale getirmeye çalıştığı görülmektedir.

Gassendi'nin ontolojisi, madde ve hareket kavramlarına dayanır. Evren, temelde hareket eden atomlardan ve boşluktan ibarettir. Atomlar farklı biçimlerde birleşerek dünyadaki çeşitliliği meydana getirir. Cisimlerin nitelikleri (renk, tat, koku vb.) ise atomların düzenlenişinden doğar. Doğa olaylarını açıklarken teleolojik nedenleri reddeder; doğa, mekanik yasalarla işler. Hareketin mümkün olabilmesi için boşluğun zorunlu olduğunu savunur; bu, Aristotelesçi doğa felsefesine önemli bir eleştiridir.

Gassendi, skolastik akılcılığa karşı deneyimci bir epistemoloji geliştirir. Ona göre bütün bilgilerimiz duyumlardan kaynaklanır. Dış dünyadaki atomlar, duyumlarımız üzerinde etkiler bırakır ve zihnimizde imgeler (*phantasmata*) oluşturur. Bu anlayış, daha sonra John Locke'un ampirizmi üzerinde etkili olmuştur. Gassendi'nin deneyime dayalı bilgi anlayışı, Descartes'ın rasyonalist “doğuştan fikirler” öğretisine karşı güçlü bir alternatif sunmuştur. Gassendi'ye göre somut bir ruhsal eylemde hiçbir zaman düşüncüyü duysal verilerden ayıramayız. Gassendi, Descartes'ın “düşünüyorum, o halde varım” şeklindeki rasyonel çıkarımına karşı çıkmış ve düşünme eyleminden başka herhangi bir eylemden de varlığın çıkarılabileceğini ifade etmiştir. Örneğin “gezmeye gideceğim, o halde varım” örneğinden de varlığın çıkarılabileceğini belirtmiştir (Lange, 2021: 217).

Gassendi'nin materyalizmi, insan anlayışında da açıkça kendini gösterir. Ona göre insan bedeni, atomların birleşmesiyle meydana gelen maddi bir varlıktır; duyumlar, düşünceler ve tutkular da bu maddi yapının işleyişinden ortaya çıkar. Bununla birlikte, bir Katolik din adamı olarak Gassendi ruhun ölümsüzlüğünü reddetmez. Onun sisteminde yalnızca atomlardan oluşmuş canlı bir beden kabul edildiği için, ölümsüzlük ve tinsel boyut ruhun payına düşmektedir. Gassendi, ruhun bütünüyle maddi süreçlerle

açıklanamayacak özelliklere sahip olduğunu öne sürerek bu noktada kısmi bir idealizme yönelir. Dolayısıyla onun materyalizmi, radikal olmaktan çok, daha ılımlı ya da teolojik bir materyalizm olarak değerlendirilebilir (Lange, 2021: 223).

Gassendi, doğayı materyalist bir biçimde açıklarken teolojik inancı tamamen reddetmemiştir. Ona göre Tanrı evrenin ve atomların yaratıcısıdır. İnsan ruhu ölümsüzdür, fakat bedenin işleyişi mekanik yasalarla açıklanabilir. Doğa bilimleri, Tanrı'nın yaratışındaki düzeni kavramak için bir araçtır. Bu yaklaşım, Katolik Kilisesi ile çatışmaya girmeden bilimsel düşüncenin ilerlemesini sağlamayı amaçlamıştır.

Kısacası Gassendi'nin materyalizmi, modern felsefe ve bilim üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır. Duyumculuğa dayalı bilgi teorisi ve atomcu doğa felsefesi hem Aydınlanma materyalistleri hem de modern bilim açısından büyük önem taşımaktadır. Gassendi, bu nedenle 17. yüzyıl düşüncesinde “Epikürcü rahip” olarak anılan paradoksal fakat etkili bir figürdür.

3.2. THOMAS HOBBS'UN MATERYALİZMİ

17. yüzyılın önemli düşünürlerinden Thomas Hobbes (1588–1679), yalnızca siyaset felsefesinde değil, epistemolojisi, doğa anlayışı ve ontolojisinde de radikal görüşler ortaya koymuştur. Onun materyalizmi, mekanik evren tasarımıyla temellendirilmiş olup insan zihni, toplumu ve devleti açıklama biçiminde merkezi bir rol oynamıştır. Hobbes'un sisteminde doğaüstü açıklamalar reddedilmiş, varlık alanı bütünüyle “cisim” kavramına indirgenmiştir.

Hobbes'un varlık görüşü veya metafiziği epistemolojisi ve bilim teorisi ile yakından ilişkilidir. Hobbes, bilgi görüşü bakımından, bir deneyimcidir. Hobbes'un deneyimcilik veya empirizmi doğrudan doğruya materyalizminin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Buna göre o, var olan her şeyin maddi bir yapıda veya fiziki olduğunu öne sürmekle kalmaz, fakat her tür bilginin duyu deneyi yoluyla kazanıldığını söyler. Başka bir deyişle, tutarlı bir deneyimci olarak, Hobbes'ta bilginin kaynağında tecrübe ya da deneyim bulunur. Yani o, zihindeki tüm idelerin, doğrudan ya da dolaylı olarak deneyimden geldiğini söyler (Hobbes, 2013: 14).

Hobbes'a göre zihinsel fenomenler, dış dünyanın duyularımız üzerinde yarattığı hareketlerin sonucudur. Dış cisimler, duyu organlarımız üzerinde fiziksel etkiler bırakır; bu etkiler sinirler yoluyla beyne iletilir ve “duyum” olarak deneyimlenir. Düşünce, hafıza ve hayal gücü gibi zihinsel süreçler de bu duyumların izlerinin birleşmesi ya da

yeniden çağrılmasıdır. Ona göre insanın zihninde ilk olarak tümüyle veya kısmen duyu-organlarında vücuda gelmemiş hiçbir algılama yoktur. Bütün diğerleri, işte bu kökenden türer (Hobbes, 2013: 23).

Dolayısıyla Hobbes, zihni bedenden bağımsız bir öz olarak değil, bedenin işleyişine bağlı bir fonksiyon olarak görür. Bu yaklaşım, sonraki yüzyıllarda materyalist psikoloji ve fizyolojik açıklamalar için öncü bir zemin oluşturmuştur. Gerçekten de bütün bir insan bilgisinin kaynağı ve temelini duyum olduğunu söyleyen Hobbes’a göre, varlığın en temel ögesi de hareket halindeki maddedir. Bu ikisi arasında zorunlu bir ilişki olmasa da Hobbes bilimden veya bilimsel materyalizmden hareketle, modern metafiziksel materyalizmi kuran, yani gerçekten varolanın sadece madde olduğunu öne süren filozof olarak anılır (Cevizci, 2013: 109). Ona göre;

Dünya (sadece yeryüzünü değil, evreni, yani varolan bütün şeylerin toplamını kast ediyorum) maddidir, yani cisimdir ve boyutları, yani uzunluğu, genişliği ve derinliği vardır: Cismin her parçası yine cisimdir ve aynı şekilde boyutlara sahiptir; ve dolayısıyla, evrenin her bir parçası da cisimdir ve cisim olmayan bir şey evrenin parçası değildir ve evren her şey olduğu için, onun parçası olmayan bir şey bir hiçtir; ve dolayısıyla hiçbir yerde değildir (Hobbes, 2013: 492).

Hobbes söz konusu materyalizm bağlamında, doğal olarak bir indirgemecidir de. Yani, madde dışında ikinci bir tözün olmadığını söyleyen filozof, cisimsel olmayan ruhlardan söz etmenin kendi kendisiyle çelişik bir söylem olduğunu öne sürerken, varoluşunu teslim ettiği ruhun da madde cinsinden olduğunu savunur.

Ancak buradan ruhların bir hiç olduğu sonucu çıkmaz: Çünkü ruhların boyutları vardır ve bu nedenle onlar gerçek varlıklardır; günlük konuşmada varlık adı, sadece görünebilen veya dokunulabilen, yani somutluğu olan varlıklar için kullanılsa da. Fakat ruhları gayri maddi olarak adlandırırız; bu, daha ziyade bir saygı sıfatı olup Tanrı’nın kendisine atfedilmesi dinen daha uygun olabilir (Hobbes, 2013: 492-93).

Hobbes yalnızca ruhu da maddeye indirgeyen bir materyalist olarak kalmaz; aynı zamanda mekanik materyalizmin en güçlü temsilcilerinden biridir. Ona göre maddenin en temel özelliği harekettir ve bu nedenle, evrenin işleyişini açıklayan ilk büyük metafizik söylem, mekanik doğa anlayışıdır. Nitekim *Leviathan*’ın girişinde “kalbin, bedene hareket kazandıran bir tulumbadan; sinirlerin sayısız yaydan; eklemlerin ise birçok çarktan ibaret olduğunu” (Hobbes, 20013: 17) söylerken, Hobbes yalnızca bir benzetme yapmaz, gerçekliğin doğrudan tasvirini ortaya koyar.

Bu çerçevede filozof, varlığı oluşturan en temel iki kategori olarak maddeyi ve hareketi belirler. Hobbes’un realizmine göre madde, zihinden tamamen bağımsızdır ve modern doğa bilimlerinin varsaydığı gibi bütün evrene yayılmış durumdadır. Onun

düşüncesinde madde, kendi içinde özdeş ve eşbiçimlidir; yalnızca yer kaplama, durum ve kütle gibi birincil niteliklerle tanımlanabilir. Bunun dışında bir şeyi diğerinden ayıran tüm özellikler, ikincil nitelikler veya öznel duyuşsal tepkilerden ibarettir. Dolayısıyla Hobbes’a göre gerçekliğin temeli, herhangi bir özsel farklılık barındırmayan, yalnızca hareket ve konumla belirlenen maddeden ibarettir (Cevizci, 2013: 110).

Hobbes’un ontolojisinde madde kategorisini tamamlayan en temel unsur, harekettir. Ona göre yer kaplamayan, mekanik ilkelerle açıklanamayan bir “ruh”tan söz edilemeyeceğinden, var olan her şey bir çeşit makine olarak kavranmalıdır. Bu nedenle Hobbes’un mekanik materyalizmi, çoğu kez maddenin kendisinden çok hareket fikrini ön plana çıkarır. Galileo’dan aldığı “hareket halindeki evren” anlayışını kendi felsefi sistemine uyarlayan Hobbes, hareketi varlığın en asli ilkesi olarak görür. Bunun yanı sıra yakın dostu William Harvey’in 1628’de kan dolaşımını mekanik kavramlarla açıklaması, biyolojik alanın da mekanik düşüncenin etkisine girmesinde belirleyici olmuştur.

Eski Aristotelesçi evren tasarımı da ise sükûnet, varlığın doğal hali olarak kabul edilirdi. Aristoteles’in ereksel açıklama biçiminde, bütün varlıklar -insan başta olmak üzere- nihai amaç olarak “Hareket Etmeyen Hareket Ettirici”nin durağanlığını arzular. Galileo ise bu çerçeveyi kökten tersine çevirerek, varlıkların doğal hâlinin sükûnet değil, hareket olduğunu ileri sürmüştü. Ona göre yalnızca nesneler değil, yeryüzünün kendisi bile sürekli hareket halindeydi; güneşin çevresinde dönüyordu. Hobbes ise Galileo’nun hareket anlayışını daha da ileri taşıyarak, cisimlerin yalnızca hareketlerinden ibaret olduklarını savundu. Bu yaklaşım, insan da dahil olmak üzere tüm varlıkların karmaşık ama bütünüyle mekanik yapılar olarak ele alınması sonucunu doğurmuştur.

Hobbes’a göre insan, mekanik işleyişe tabi bir varlıktır. Arzu ve korku gibi duygular, bedensel hareketlerin içsel yansımalarıdır. “İrade”, özgür ve bağımsız bir seçim yetisi değil, en güçlü arzu ya da itkinin fiiliyata dönüşmesidir (Hobbes, 2013: 33).

Bu mekanik antropoloji, Hobbes’un siyaset felsefesinde belirleyici bir rol oynar. İnsanların çıkarlarını maksimize etmeye yönelmiş bu mekanik doğaları, doğal durumda çatışmayı ve “herkesin herkese karşı savaşı” kaçınılmaz kılar. Dolayısıyla, toplumsal düzen için güçlü bir egemen (Leviathan) gereklidir.

Sonuç olarak Hobbes’un materyalizmi, evreni ve insanı bütünüyle “cisim ve hareket” kavramlarıyla açıklayan tutarlı bir sistemdir. Bu yaklaşım, hem skolastik metafiziğe hem de Descartes’in dualizmine karşı radikal bir meydan okumadır. Hobbes, böylece modern materyalizmin kurucu figürlerinden biri olarak değerlendirilir.

İKİNCİ BÖLÜM

AYDINLANMA ÇAĞI VE FRANSIZ MATERİYALİZMİ

1. AYDINLANMA FELSEFESİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

18. yüzyılda Avrupa’da yaşanan Aydınlanma Çağı, insanlık tarihindeki en önemli düşünsel ve toplumsal dönüşümlerden biri olarak kabul edilir. Fransızca’da “ışık” anlamına gelen *Lumières*, İngilizce’de *Enlightenment* ve Almanca’da *Aufklärung* olarak adlandırılan bu dönem, rasyonalizm, empirisizm ve hümanizm gibi felsefi akımların etkisiyle şekillenen bir Aydınlanma hareketi olarak nitelendirilir. Aydınlanma Çağı, İngiliz Devrimi ile başlayıp Fransız Devrimi ile doruk noktasına ulaşarak siyasi ve sosyal dönüşümlere zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, bireysel özgürlükler genişlemiş, eşitlik ve adalet ilkeleri öne çıkmış ve demokratik yönetimlerin temelleri atılmıştır.

“Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt” adlı makalesinde Kant Aydınlanma’yı şöyle tanımlar: “Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır.” Kant’a göre, bu durumun sebebi aklın yetersizliği değil, aksine, bireylerin kendi akıllarını kullanma cesaretini gösterememesidir. İnsanlık, aklını kullanmak yerine, geleneklere, otoritelere veya başkalarının düşüncelerine körü körüne bağlı kalmıştır. Bu nedenle, Aydınlanma’nın parolası “Sapere aude!” yani “Aklını kendin kullanma cesaretini göster!” olmalıdır (Kant, 2015: 311). Bu cesaret, bireylerin kendi düşüncelerini oluşturmaları, sorgulamaları ve bağımsız kararlar vermeleri için gereklidir.

Aydınlanma Felsefesi ise 18. yüzyılda “insanın varlığının anlamı ve bu dünyadaki yerinin ne olduğu” problemi etrafında ortaya çıkan sorular, bu sorulara verilen yanıtlar ve bu yanıtlara temel olan düşüncelerle şekillenen bir çağda bir grup düşünür tarafından var olan değerler ve toplumsal kurumların eleştirilmesi amacıyla başlatılan bir felsefe hareketinin adıdır. Ancak yirminci yüzyılın önemli filozoflarından Ernst Cassirer’e göre, Aydınlanma Felsefesi bu basit tanımın ötesinde, daha karmaşık ve sürekli dönüşen bir süreçtir. O, Aydınlanma’nın belirli fikirler veya kişilerle sınırlandırılmayacağını savunur. Ona göre, Aydınlanma’nın gerçek doğası, Voltaire, Montesquieu, Hume, Condillac, D’Alembert, Diderot, Wolf ve Lambert gibi düşünürlerin bireysel görüşlerinden çok, bu düşünürlerin içinde yer aldığı ve sürekli olarak şekillendiği daha büyük bir tarihsel süreç içinde gizlidir. Bu süreçte şüphe, araştırma, yıkım ve yeniden inşa gibi zihinsel faaliyetler birbiriyle iç içe geçerek yeni

bilgi ve anlayışlara yol açar. Cassirer'in bu yaklaşımına göre, Aydınlanma, bir fabrikada tek bir vidanın harekete geçirdiği sayısız dişli gibi, görünmeyen ancak çok etkili bir güçtür. Bu gücün yarattığı etkiler, tarih boyunca sınırları zorlayarak insan düşüncesini ve toplumları derinden dönüştürmüştür (Cassirer, 1951: 1x).

Öte yandan 18. yüzyıl boyunca Aydınlanma terimi bir döneme değil, bir sürece, bireylerin dahil olduğu bir dizi faaliyete atıfta bulunur. Bu faaliyetler, o zamanlar felsefe olarak adlandırılan şeyin, daha sonra doğa bilimleri, beşeri bilimler ve sosyal bilimler olarak sınıflandırılacak olan bir dizi meseleye uygulanmasını içeriyordu. Bütün Aydınlanma düşünürleri, gerçek aydınlanmanın, vahye veya imanın sırlarına müracaat etmekten ziyade, bireysel, sosyal ve politik hayatın problemlerine akli ve felsefi yöntemleri uygulamak anlamına geldiğini söyler. Başka bir ifadeyle tüm Aydınlanma düşünürleri sürekli olarak mistisizmin karanlığı ve dogmatizmin yanlış ve koyu ışığının aksine, aklın ışığına, bütün açıklığıyla parlayan içsel bir ışığa gönderim yapmışlardır.

Biz de bu çalışmada Fransız Aydınlanma Felsefesi bağlamında, materyalizm ve empirizme dayalı doğalcı ve bilimsel düşünce sistemiyle kurucu ve olumlu nitelikte görüşler ortaya koyan Denis Diderot'nun materyalizme dair görüşlerini ele alacağız. Bunun için ilk olarak Fransız Aydınlanma Felsefesi'nin genel özelliklerini analiz edeceğiz.

2. FRANSIZ AYDINLANMASININ GENEL ÖZELLİKLERİ

Aydınlanmayı tek bir Avrupalı kültürel fenomen olarak değerlendiren yaklaşımın yanı sıra İngiliz Aydınlanması, İskoç Aydınlanması, Fransız Aydınlanması ve Alman Aydınlanması gibi farklı Aydınlanmalardan ibaret gören bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşımdan hareketle Fransız Aydınlanma Felsefesine baktığımızda onun sadece Aydınlanma Felsefesi diye adlandırılan entelektüel oluşumun ruhunu temsil etmekle kalmadığı, fakat bu ruhu gerçekten oluşturduğu görülür (Çiğdem, 1997: 35). Çünkü Fransız Aydınlanması, her ne kadar Hume veya Kant gibi birinci sınıf dahi filozoflarla temsil edilmese de bilimsel yaklaşımı, ilerlemeciliği, kapsamlı din eleştirisi, iyimserliği, reformist tavrı, ütopyizmi ve de meşhur *Ansiklopedi*'siyle Aydınlanma hareketinin bütün karakteristik özelliklerini bir arada sunar (Cevizci, 2017: 171). Fransız Aydınlanma düşüncesinin ifade ediliş mekanı olan *Ansiklopedi*, aslen Ephraim Chambers'ın iki ciltlik *Cyclopaedia; or Universal Dictionary of Arts and Science* (1728) adlı çalışmasının Fransızca'ya çevrilmesi düşüncesinden doğmuştu fakat Diderot ve

d'Alembert'in katkılarıyla tercüme etkinliğini aşarak, Aydınlanma'nın temel ilkelerinin ortaya konulduğu bir metinler toplamı haline gelmişti; 1780 yılındaki ilk tam yayımı, otuz beş cildi bulmaktaydı (Çiğdem, 1997).

Fransız Aydınlanması, Montesquieu, Diderot, D'Alembert, D'Holbach, Helvétius, Condillac ve Voltaire gibi önde gelen düşünürler tarafından temsil edilmiştir. Bu entelektüeller, insanları daha iyi ve daha mutlu bir geleceğe ulaştırma amacıyla kendilerini toplumsal araştırmalara adanmış yazarlar, reformcular ve propagandacılar olarak hareket ettiler. Çağlarının, Avrupa'nın barbarlık ve karanlık olarak nitelendirdikleri bir dönemden nihayet çıkmakta olduğu yeni bir çağ olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle, bu dönüşümü gerçekleştirmek ve süreci hızlandırmak için neredeyse bir parti disiplini içinde çalıştılar. Her ne kadar resmi bir siyasal parti kurmamış olsalar da mevcut politik düzenin ve kilisenin muhalifleri olarak bir partinin üyeleri gibi davrandılar. Ortak bir "aydınlatma" politikası doğrultusunda, bu davanın inançlı teorisyenleri ve uygulayıcıları olarak çaba gösterdiler (Cevizci, 2017: 172).

Fransız Aydınlanma Felsefesi, Voltaire ve Diderot'nun deizmiyle başlayan, d'Holbach'ın ateizmine ve Cabanis'in kaba materyalist dünya görüşüne uzanan, din karşıtı bir hareket olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede, kimi düşünürler Fransız felsefesini sürekli dinsizliğe doğru ilerleyen ve Notre Dame Katedrali'nin kutsallığının ihlal edilmesiyle doruk noktasına ulaşan bir süreç olarak görürken, kimileri ise bu hareketi, bilincin dinsel hurafelerden ve kilisenin baskıcı otoritesinden kurtuluşu olarak değerlendirmiştir (Copleston, 1996: 9). Bu bağlamda 18. yüzyıl Fransız filozoflarının düşüncelerinin, biri negatif, diğeri pozitif olmak üzere iki boyut taşıdığı söylenebilir. Negatif boyut, geçmişin tüm düşünce, inanç ve kurumlarına karşı bir eleştiri ve mücadele mücadelesi sürecini temsil ederken; pozitif boyut, akıl ve bilimin rehberliğinde kurulacak yeni bir dünyanın müjdecisi ve inşacısı olma misyonunu taşıyarak başlatmışlardır (Cevizci, 2017: 175).

Fransız Aydınlanma filozofları, Descartes, Newton, Locke ve Boyle gibi 17. yüzyıl düşünürlerinin fikirlerinden etkilenecek ve bu fikirleri genelleştirerek din, eğitim ve politika başta olmak üzere neredeyse tüm alanlara uygulama ve yayma çabasına giriştiler. Kilisenin manevi liderlik görevini artık yerine getiremediğine inanarak, "aklı Tanrı, Newton'un düşüncelerini İncil, kendilerini ise birer peygamber" olarak gören yeni bir düzen yaratmayı amaçladılar (Cevizci, 2017: 173).

Fransız Aydınlanma felsefesi, materyalist bir varlık anlayışını da içinde barındıran bir karaktere sahiptir. Bu durum, radikal bir doğalcılığın materyalizmle sonuçlanması olarak değerlendirilebilir ve Aydınlanma'nın her şeyin mekanik ve matematiksel yasalarla açıklanabileceğini öne süren açıklama paradigmasının evrenselleştirilmesinin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bir şey mekanik ve matematiksel yasalarla ifade edilebiliyorsa, ölçülebilir ve hesaplanabilir. Ölçülebilir ve hesaplanabilir bir şey ise belirli bir büyüklüğe, şekle ve ağırlığa sahip olması anlamında daha da somutlaştırılır; başka bir deyişle, maddi bir şey olarak tasavvur edilmesi kaçınılmaz hale gelir. Bu bağlamda, her şeyin mekanik ve matematiksel yasalar çerçevesinde açıklanması gerektiğini savunan Aydınlanmacı paradigma, varlık alanındaki her şeyin maddi olması gerektiği sonucuna ulaşır ve bu yaklaşım materyalizmi doğurur (Cevizci ve Küçükalp, 2010: 137).

Fransız Aydınlanması filozofları, farklı tonlarda fikirler savunmalarına rağmen bazı temel noktalarda ortak görüşlere sahiptir. Öncelikle, bilginin kaynağını duyular ve deneyimde ararlar. Buna paralel olarak, kendini bilmenin nesneleri bilme sürecinin bir parçası olduğunu ve bunun deneyim sınırları içinde kalan objektif bir yaklaşıma dayandığını iddia ederler. Varlık felsefesi bağlamında ise materyalizmi ve mekanizmi benimsemiş, doğalcılığı, doğaya içkinliği savunmuşlardır (Ewald, 2010: 26; Taşçı, 2000: 132).

İkinci olarak, Fransız Aydınlanması filozoflarının ortak referans noktası doğadır. Onlara göre, insanlar ve kurumlar, her şeyde uyulması gereken bir doğal düzene tabidir. Doğayı, toplumu, tek kelime ile çevreyi anlamada, açıklamada ve hatta yönetmede geleneklere ya da otoritelere değil, insan aklına başvurmak gerekir. Doğal sistemlerin tanımlanması konusunda kendi aralarında farklılıklar görülse de doğal bir ahlak, doğal bir hukuk, doğal bir din ve doğal bir ekonomik sistemin var olduğuna inanmışlardır. Buna bağlı olarak da insanın diğer varlıklar gibi doğal düzene ve onun yasalarına tabi olduğu için özgür olmadığı, iyiden iyiye güdülerıyla belirlenmiş olduğunu ifade etmişlerdir.

Son olarak Fransız Aydınlanması filozoflarına göre bütün canlıları ve insanları harekete geçiren biricik şey egoizmdir, hayatta kalma içgüdü, mutluluk çabası ve hazdır. Bu kavramlar, sanki aynı anlama geliyormuşçasına biri ötekinin yerine rastgele kullanılır. Önemli olan, bencilliğin ve hayatta kalma güdüsünün, aklın sınırları içinde

tutulması, kendi mutluluğu için çabalamanın toplumun mutluluğuyla uyum içine sokulmasıdır.

3. FRANSIZ MATERİYALİZMİ

Birçok anlam yüklenmiş olan 18. yüzyıl Fransız düşüncesinin en önemli kazanımlarından biri, materyalist düşüncenin gelişimidir. Aydınlanma düşüncesi zorunlu olarak materyalist bir yapıya sahip olmasa da materyalist yaklaşımlara oldukça yakın durmuştur. Bu dönemde materyalist düşünce, Aydınlanma hareketi içinde yeni bir ivme kazanmıştır. 17. yüzyılda Gassendi ve Hobbes gibi düşünürlerin fikirleri Fransa’da materyalist akımların öncüllerini oluşturdu. 18. yüzyılda ise Aydınlanma düşüncesiyle birlikte din eleştirisi, akılcılık ve bilime duyulan güven, materyalizmin gelişmesine zemin hazırladı. Bu zemini hazırlayanların başında Julien Offray de La Mettrie (1709-1751) gelmektedir.

Yeniçağ materyalizminin önde gelen isimlerinden La Mettrie, Descartes’ı potansiyel bir materyalist olarak görmüş ve onun *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinde paradoksal bir şekilde öne sürdüğü “makine-insan” fikrini yeniden ele almıştır. La Mettrie’ye göre, insan da doğadaki diğer hayvanlar gibi fizyolojik ve mekanik yasalara tabi olan, duyumsayan sıradan bir organizmadır. Nitekim bu düşüncesini *L’Homme Machine (Makine İnsan)* adlı eserinin başlığında da açıkça dile getirmiştir. Kartezyen felsefede insana doğada ayrıcalıklı bir konum kazandıran “ruh” kavramı ise La Mettrie’ye göre içi boş bir terimden ibarettir, çünkü ona dair herhangi bir açık ve kesin bilgiye sahip değiliz. Bu düşünce doğrultusunda, Yeni Çağ’ın baskın ontolojik anlayışı olan düalizme ve George Berkeley gibi bazı filozofların savunduğu spiritüalist monizme karşı çıkarak, tek gerçek tözün madde olduğunu savunmuştur. Epikuros’un Antik materyalizminden ilham alan La Mettrie, Yeni Çağ’da Hobbes ve Locke’un ardından materyalizmi açıkça savunan düşünürlerden biri olmuştur. Ona adadığı bir incelemede Epikuros’tan övgüyle bahsetmesi, bu düşünsel mirasın onun felsefesindeki etkisini de göstermektedir (Altınörs, 2020: 25).

Hem bir filozof hem de bir hekim olan La Mettrie, *Makine İnsan* adlı eserinde, insan organizmasının sözde ruhanî fiillerini dahi mekanik bir perspektifle açıklamaya çalışmıştır. Bu çalışmasında, karşılaştırmalı anatomi ve fizyoloji gibi alanlardaki bilgi birikiminden ve biyolojik gözlemlerinden yararlanarak, natüralist bir felsefî antropoloji taslağı ortaya koymuştur. Onun bu taslağının en dikkat çeken yönü, insan ile hayvan

arasında ontik (varlıksal) bakımdan radikal bir ayrım olduğu varsayımına dayanan Kartezyen antropolojiden belirgin bir şekilde ayrılmasıdır. Bu tespitimizi daha da netleştirmek için, Descartes'ın *Metot Üzerine Konuşma* adlı eserinde ortaya attığı ünlü “makine-insan” faraziyesine başvurabiliriz. Descartes, bu faraziye de insan bedenini bir makineye benzetirken, insanı hayvandan ayıran temel özellik olarak “ruh”u öne sürmüştür. Ancak La Mettrie, bu ikili ayrımı reddeder ve insan ile hayvan arasında ontolojik bir süreklilik olduğunu savunur. Ona göre, insan da tıpkı hayvanlar gibi fizyolojik ve mekanik yasalara tabi olan bir organizmadır. Bu yaklaşım, Kartezyen düalizmin aksine, insanı doğanın bir parçası olarak görür ve ruh gibi metafizik kavramları bir kenara bırakarak, insanı tamamen maddî bir varlık olarak ele alır.

Makine İnsan gelmiş geçmiş bütün felsefe sistemlerinin iki ana görüşe indirgenebileceği teziyle açılır: “Ben filozofların insanın ruhu hakkındaki sistemlerini ikiye indirgiyorum: Bunlardan ilki ve en eskisi maddecilik (materyalizm), ikincisi ise ruhçuluk (spiritualizm)” (La Mettrie, 2022, s. 27).

La Mettrie'ye göre, bütün bu düalist ya da spiritüalistleri yanlışa sevk eden şey, onların tıbbi ya da bilimsel verilerden yoksun olmaları ve empirik öğelerin yokluğunda *a priori* spekülasyonda bulunmalarındır:

İnsan öylesine karmaşık bir makinedir ki onun hakkında önceden açık seçik bir fikir oluşturmak ve dolayısıyla da onu tanımlamak imkânsızdır. En büyük filozofların *a priori* olarak, bir başka ifadeyle, bir şekilde ruhun (esprit) kanıtlarından yararlanmak isteyerek, yaptıkları araştırmalar bu yüzden sonuçsuz kalmıştır. O halde, bu konuya ilişkin mümkün olan en yüksek olasılık derecesine, bununla bizzat insan doğasını kesin bir biçimde keşfetmeyi anlamıyorum elbette, yalnızca *a posteriori* olarak veya ruhu tıpkı vücut organlarını ayırır gibi parçalara ayırmaya çalışarak varabiliriz (La Mettrie, 2022, s. 32).

La Mettrie, bu noktadan itibaren, bir yandan materyalist bir dönüşüm kazandırdığı Locke'un empirizmine, diğer yandan ise kendi anatomik bilgilerine dayanarak ruhun tinselliğini ortadan kaldırdığına inandığı empirik kanıtları sıralamaya başlar. Ona göre, tüm duyumlar doğrudan duyu organları aracılığıyla edinilir ve bu organlar, sinirler yoluyla beynin duyum merkeziyle bağlantı kurar. La Mettrie, küçük sinir kanallarında bir sıvının -hayvansal ya da nebati ruhun- hareket ettiğine ve bunun deneyimle doğrulanabileceğine inanır. Filozof, bu hayati ruhların duyumları alıp beyne ilettiğini ve dolayısıyla duyumları hisseden şeyin de maddi olması gerektiğini savunur. Nitekim spiritüalist yaklaşıma karşı çıkararak Descartes'a nazire yapar ve onun ünlü “Düşünüyorum, öyleyse varım” önermesini materyalist bir perspektifle yeniden

yorumlayarak, “Ben bedenim, düşünüyorum” ifadesini ortaya koyar (Lange, 2021: 328).

La Mettrie, *Makine İnsan* adlı eserinde, Descartes’ın hayvanları makine olarak gören yaklaşımını insanlara da uygulayarak radikal bir adım atar. Descartes’ın mekanikçi görüşünü eleştirmekle birlikte, hayvan-otomat fikrine verdiği önem nedeniyle onu büyük bir filozof sayar (La Mettrie, 2022: 112). Ancak La Mettrie’nin asıl katkısı, bu Kartezyen anlayışı dönüştürerek organizmadaki hareketin dışsal bir kuvvetten değil, doğrudan maddenin kendisinden kaynaklandığını savunmasıdır. Ona göre organize madde, içkin bir hareket kapasitesine sahiptir; bu nedenle insan, kendi kendini harekete geçirebilen bir makinedir.

La Mettrie’nin bu natüralist antropolojisi, insanın doğadaki yerini yeniden tanımlarken, aynı zamanda Kartezyen felsefenin insan merkezci yaklaşımına da meydan okur. Onun bu yaklaşımı, hem felsefi hem de bilimsel bir perspektifle, insanın doğayla olan ilişkisini daha bütüncül bir şekilde anlamaya yönelik bir çaba olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak 18. yüzyıl Fransız materyalizminin radikal ve öncü figürlerinden biri olarak La Mettrie, *Makine-İnsan* adlı eserinde insan doğasına ilişkin tüm idealist ve metafizik açıklamaları reddederek bedenin mutlak belirleyiciliğini savunur. Descartes’ın hayvanlar için önerdiği “makine” metaforunu bu kez insana uyarlayan La Mettrie, ruh-beden ayrımını ortadan kaldırır ve insanın yalnızca maddi işleyişin bir sonucu olduğunu ileri sürer.

La Mettrie’nin insanı bütünüyle maddi bir varlık olarak kavramsallaştıran radikal materyalizminin yanında, Condillac ise bilginin kaynağına dair duyumcu yaklaşımıyla Aydınlanma materyalizmine epistemolojik bir temel kazandırmıştır. Aydınlanma dönemi düşünürlerinden Etienne Bonnot de Condillac (1715-1780) sensualizmin (*duyumculuk*) temsilcisidir. Psikolojinin temeline materyalizmi koyduğu felsefesinde, bütün bilgilerin kaynağında duyuların varlığını kabul eder. Felsefeye yönelimi, XVIII. yüzyıl Fransız düşüncesinin karakteristiği olan pragmatik ve insan merkezli yaklaşımı yansıtır. Condillac, zihinsel içerikleri kökenlerine indirgemeye çalışan çözümleme yöntemiyle, hem dönemin araştırma biçimlerine gerekli çıkış zeminini sağlamış hem de XIX. yüzyılın Fransız ideologlarına temel malzeme sunmuştur. Bu nedenle, modern anlamıyla “ideoloji” kavramının kurucusu olarak

görülür. Onun, büyük ölçüde Locke'un ampirizmini yaygınlaştırmaya dayalı duyumcu epistemolojisi, insanın zihinsel ve bedensel işleyişini anatomik ve materyalist bir çerçevede açıklaması bakımından Aydınlanma düşüncesinin özünü yansıtır. Bu yönüyle Condillac, XVIII. yüzyıl Fransız felsefesinde epistemoloji alanının en etkili düşünürü kabul edilmektedir (Cevizci, 2017: 269).

Condillac, pek çok Aydınlanma filozofu gibi düşüncesine, beşerî bilimlerin doğa bilimlerinin yöntemleri temelinde kurulması gerektiği inancıyla başlar. Ona göre, en azından psikoloji ve epistemolojiyle özdeşleştirdiği metafizik ile etik, geometri gibi kesinlik kazanabilir. Nitekim Condillac, “geometrideki kesinlik ve doğrulukla metafizik ve ahlakta muhakeme yürütülebileceğine, geometriciler kadar doğru fikirlere ulaşılabileceğine ve onların deneylerinde olduğu gibi anlamın kesin ve değişmez bir tarzda belirlenebileceğine” (Condillac, 1962: 5) inandığını dile getirir. Bu bakış açısıyla, deneysel bir psikoloji inşa etmeyi ve ampirizm aracılığıyla insan zihninin işleyişine dair mekanist bir açıklama geliştirmeyi amaçlar.

İnsan Bilgilerinin Kaynağı Üzerine Bir Deneme'de Condillac'ın, insana dair materyalist bir açıklama doğrultusunda önemli bir mesafe kat ettiği açıktır. Ancak eserin kısa sürede fark edilen iki temel eksikliği bulunmaktadır. İlk olarak, yalnızca duyumlarımızı ya da zihinsel içeriklerimizi bilebileceğimizi öne sürmesi bakımından Condillac, İngiliz deneycileriyle aynı çizgide durur ve bu nedenle Berkeley'in solipsizmine ya da immateryalizmine düşmekle itham edilme tehlikesiyle karşı karşıya kalır. İkinci olarak ise *Deneme*, düalist bir yaklaşımı andırırçasına, bilgiyi dış duyum ve iç deneyim (refleksiyon) olmak üzere iki ayrı kaynağa dayandırmayı sürdürür. Condillac, bu iki güçlüğü *Duyumlar Üzerine İnceleme*'de aşar. Burada refleksiyonu yalnızca duyumların bir ürünü olarak yorumlar ve dokunma duyusunu en temel ve kurucu duyu olarak konumlandırır. Böylece, insan zihnini açıklamayı daha yalın ve sistematik bir hale getirir. Bu açıdan bakıldığında, onun Locke'un deneyimci epistemolojisi karşısında ilerleme sağladığı söylenebilir; zira bilgiye iki ayrı kaynaktan değil, tek bir kaynaktan ulaşıldığını, başka bir deyişle duyumun bilgi için gerekli zihinsel malzemeyi tek başına sağladığını ortaya koyar (Cevizci, 2017: 276).

Fransız Aydınlanması'nda materyalist düşüncenin ivme kazanmasını sağlayan düşünürlerin başında Baron d'Holbach (1723-1789) gelmektedir. *Doğanın Düzeni* (*Systeme de la Nature*) adlı eseri, “materyalizmin incili” olarak kabul edilir; çünkü bu kitap, materyalizmin sürekliliğini destekleyen temel motifleri sistematik bir biçimde

özetlemektedir. Bu eserle d'Holbach, materyalizmi sistematik bir yapıya kavuşturmuş, onu belirsizlikten kurtarmış ve 19. yüzyıl Almanya'sında güçlü bir etki bırakmayı başarmıştır. *Doğanın Düzeni* başlıklı eserinde d'Holbach, Fransız Aydınlanma filozoflarının farklı eğilimlerini bir araya getirerek bunları en uç noktalara taşımıştır.

D'Holbach'a göre evren, var olan her şeyin kapsayıcı bütünü olarak yalnızca madde ve hareketten meydana gelir. Bu bütün, kesintisiz bir neden–sonuç zinciri içerisinde işler. Bazı nedenler duyularımızla doğrudan kavranabilirken, bazılarını ise bilemeyiz; çünkü çoğu zaman bu nedenler, ilk kaynaklarından oldukça uzaklaşmış dolaylı etkiler aracılığıyla ortaya çıkar. Evrenin temelini oluşturan maddeler, sonsuz çeşitlilik ve çok yönlülük içinde birleşir, sürekli etkileşim ve ilişki halindedir. Maddenin bu farklı özellikleri, onun sayısız birleşim biçimleri ve bu birleşimlerin doğurduğu zorunlu etkileşimler, varlıkların özünü belirler. Bu özlere bağlı olarak da varlıkların farklı düzeyleri, düzenleri ve sistemleri ortaya çıkar. Söz konusu bütünün tamamı doğa olarak adlandırılır (D'Holbach, 2024: 36). Doğa, en geniş anlamıyla, maddenin farklı birleşimleri ve bunların evrende yarattığı hareket çeşitliliğinin toplamıdır; daha dar anlamda ise, her bir varlığın kendine özgü hareket ve eylem biçimlerinin birleşimi olarak anlaşılır. Bu çerçevede insan, kendine özgü özelliklerle donanmış bir varlık olarak belirir. Onun doğası, belirli etkiler alabilme, bu etkiler doğrultusunda harekete geçebilme ve organizasyon adı verilen bir düzene dayanır. Dolayısıyla insan, duyumsama, düşünme ve hareket etme gibi yetilerle donatılmış, özü bakımından diğer varlıklardan ayrılan özel bir madde birleşimidir (Kaya, 2025b: 116).

D'Holbach'ın materyalizmi, özünde katı bir determinizm anlayışını içerir. Ona göre evrende var olan her şey ve meydana gelen her olay zorunluluk ilkesine bağlıdır; hiçbir şey rastlantısal olarak ortaya çıkmaz. Doğayı yöneten yasalar mutlak ve değişmezdir, bu nedenle evrende olup biten her durum, kaçınılmaz olarak bu yasalara uygun şekilde gerçekleşir. Dolayısıyla doğadaki tüm varlıklar ve olaylar, belirli doğal nedenlerin zorunlu sonuçlarıdır. Bu çerçevede D'Holbach, “neden”i başka bir varlığı harekete geçiren veya onda belirli bir değişim meydana getiren şey olarak tanımlar; “etki”yi ise bir cismin, diğer cisim üzerinde hareket aracılığıyla ortaya çıkardığı değişiklik olarak ifade eder (D'Holbach, 2024: 38).

D'Holbach'ın materyalist öğretisinde madde, hem doğa adı verilen varlık alanındaki zorunlu değişimlerin asli faili olarak ontolojik bir temel, hem de duyuları yaratarak bilginin kaynağını oluşturan güç olarak epistemolojik bir temel işlevi görür.

Ona göre maddenin dışında bağımsız bir neden kabul edenler, aslında bu nedeni varsaymakla maddeye dolaylı bir anlam yükler ve maddedeki tüm hareketin o aşkın neden tarafından açıklanabileceğini öne sürerler. Ancak bu varsayım –maddenin bir başlangıcı olabileceği fikri– şimdiye kadar geçerli hiçbir kanıtla doğrulanmamıştır. Oysa madde ve hareket, ezeli ve ebedi bir yapıya sahiptir. “Yoktan var edilmiş bir dünya” düşüncesi, D’Holbach’a göre, yalnızca boş ve anlamsız bir ifadedir. Nitekim 18. yüzyıl düşüncesinin ayırt edici özelliği, hiçlik kavramının kökten reddidir. Dolayısıyla varlıkların kökenini sorgulamak, sorunu çözmekten çok onu duyularımızın sınırlarının ötesine ertelemekten başka bir şey değildir (Lange, 2021: 361).

D’Holbach’ın mekanik materyalizmine göre, hareket maddenin ayrılmaz bir özelliğidir; bu nedenle dünyaya dışarıdan bir hareket ya da enerji aktarılmasına gerek yoktur. Kendi kendini yaratan ve ezeli-ebedi olan maddi evrende, madde ve hareketin toplam miktarı sabittir. Ancak, evrende sürekli bir değişim söz konusudur; bu değişim, yalnızca maddenin ve hareketin özgül formlarının -örneğin taşların, bitkilerin, hayvanların ve göksel cisimlerin- farklılaşması şeklinde gerçekleşir (Lange, 2021: 361; Kaya, 2025b: 119).

D’Holbach, madde konusunda katı bir atomcu değildir. İlk moleküllerin varlığını kabul etmekle birlikte, öğelerin özünün bilinemez olduğunu savunur. Ona göre, bu öğelerin yalnızca birkaç niteliğini tanıyabiliriz. Maddenin tüm değişimleri, hareketin bir sonucudur. Hareket, şeylerin biçimlerini değiştirir, onları oluşturan molekülleri ayrıştırır ve bu molekülleri tamamen farklı varlıkların ortaya çıkışına ya da sürekliliğine katkıda bulunmaya zorlar.

D’Holbach, doğanın temelini madde olarak görme konusunda çağdaş materyalistlerle aynı görüştedir. Ancak maddenin nasıl değiştiği ve dönüştüğü konusundaki düşünceleri, daha çok Antik Çağ bilim anlayışına dayanmaktadır. Yani, modern bilimdeki gibi karmaşık ve detaylı bir madde dönüşümü anlayışı yoktur. Özellikle bu konudaki soyutlama ve genellemeleri, günümüzün deneysel olarak kanıtlanmış bilimsel bulgularından oldukça uzaktır (Kaya, 2025b: 119).

Kısacası D’Holbach’ın, varlık felsefesi bağlamında geliştirdiği mutlak materyalizm, evrende yalnızca bir tek tözün bulunduğunu savunur. Ona göre, madde tüm mekânı doldurur ve bu nedenle tinsellik ya da tinsel bir tözden bahsetmek ne mümkün ne de anlamlıdır. O, işte bu aynı bağlamda insanın, güçsüzlüğü ve bilgisizliği

nedeniyle doğal nedenleri açıklayamadığı her durumda Tanrı ve ruh kavramlarını devreye soktuğunu söyler. Onun düşüncesine göre, canlı-cansız tüm varlıklar, aynı fiziksel kurallara uyarlar. Bitkiler ve hayvanlar, tıpkı evrendeki diğer her şey gibi, temel bir çekim gücü sayesinde bir arada tutulan parçacıklardan ibarettir. İnsan da bu genel kuralın bir istisnası değildir.

Sonuç olarak, Aydınlanma felsefesinde materyalizm, hem insan doğasını hem de evreni bilimsel yöntem ve akıl ilkeleri çerçevesinde kavramayı amaçlayan güçlü bir düşünsel yönelim olarak ortaya çıkmıştır. Akılcılık, deney ve gözleme dayalı bilim anlayışı ile bireysel özgürlüğü önceleyen yaklaşım, materyalist felsefenin sağlam bir zemin üzerinde gelişmesine imkân tanımıştır. Bu nedenle materyalizm, yalnızca teorik bir felsefi akım olarak değil, aynı zamanda modern bilimin ilerleyişinde ve toplumsal düşüncenin dönüşümünde belirleyici bir etki yaratmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DENIS DIDEROT’NUN MATERYALİZMİ

1. GENEL OLARAK DENIS DIDEROT’NUN FELSEFESİ

Denis Diderot, Fransız Aydınlanma felsefesinin en az dogmatik olan düşünürlerindendir. Bu, katıksız materyalizmine ve kesin duyumculuğuna rağmen böyledir. Bilgeliğinin başlangıcının ve çoğunluk sonucunun da şüphe olduğunu savunan Diderot, özellikle etikte ekstrem ve paradoksal görüşlere ulaşmıştır. Tanrı söz konusu olduğunda, kısa bir süre için deizmin savunuculuğunu yapmış, fakat deisti en nihayetinde “bir ateist olmak için yeterince uzun veya bilgece yaşamamış” bir adam olarak tanımladıktan sonra, ateizme geçmiştir. Uygarlığın ilerlemesini, insanın moral gelişiminin bir ölçüsü olarak değerlendiren Diderot, mutlak ilerlemeciliği ile bir yandan, ilerlemenin önündeki en büyük engel olduğunu düşündüğü Hristiyanlığa karşı çıkarken, birtakım doğrular aktarmaktan ziyade, merakı teşvik etmesi gerektiğini düşündüğü bir eğitim anlayışının destekçisi ve filozofu olmuştur. Tipik bir aydınlanma düşünürü olarak Diderot’nun, derinlikli bir filozof olmaktan ziyade, bir polimat ve eklektik bir düşünür olduğu kabul edilir (Cevizci, 2006: 310).

Aydınlanma döneminin önemli filozoflarından Denis Diderot, epistemoloji, etik, din, sanat, siyaset ve ontoloji alanlarında etkili fikirler öne sürmüş, düşüncelerini eserlerine yansıtmıştır. Fakat, en dikkat çekici fikirleri, Aydınlanma hareketini yansıtışının en önemli göstergesi olan, materyalist tavrıdır. Düşünür, Aydınlanma felsefesinin tipik özelliklerini felsefesinde barındırır. Öyle ki, 18.yy, bilimi tanıtan bir yıldır ve bu yüzyılda doğa, bilimle daha çok keşfediliyor, anlaşılıyor ve düşünceler daha çok materyalizme yöneliyordu. Soyut olan anlayışlar somutlaştırılıyordu.

Bir ağacın dalları ile gövdesi arasındaki ilişki nasılsa, çok çeşitli kültür görüngüleri ile asıl ortak gövde, akılla ruh ilişkisini öyle kuracaktır. Ve bu bağ her durumda somut hale getirilecektir. Bir yandan Ansiklopedi, görevlerinin çerçevesini son derece geniş tutuyordu; yalnız bütün bilimlerle değil, güzel sanatlarla, hatta ticaret ve teknik mesleklerle ilgileniyordu ki bu sonuncusu bütün derleme eserlerde ihmal edilmişti. Öte yandan bu çok katlılığa bir o kadar kararlı bir bütüncülleştirme uygundu. Hiçbir olgu kendi başına ayrı durmayacak, onu yakın olgularla ve onların ortak temelindeki ilkelerle bağlayan ipler gösterilecekti. (Ewald, 2010: 102).

Fakat, Diderot’un felsefe tarihine en büyük katkısı, en bilinen eseri olma özelliğiyle de *Ansiklopedi*’dir. Birçok aydının emek vererek oluşturduğu 1751 ve 1752 yılları arasında yayınlanan *Ansiklopedi* bir Aydınlanma eseridir. *Ansiklopedi*’de ideolojik bir cephe oluşturan düşünürler, bunu Denis Diderot’nun öncülüğünde

yapmışlardır. Düzeni savunan değerlere, kilise ve dine karşı bir tutum oluşturma mücadelesidir *Ansiklopedi*. Eser, birçok kez toplatılıp yasaklatılmasına rağmen yine de varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Programında burjuvazinin üretim güçlerini nasıl geliştireceğine yer vermesi sebebiyle de aynı zamanda üretim tekniklerinin merkezi olma özelliğine sahip olan eser, üretimle ilgili kayıtlarını belgeleyerek oluştuyordu. *Ansiklopedi* düşünsel, tarihsel ve bilimsel açıdan önemlidir. Bilgi yeniden tanımlanıyor, bilginin önemi vurgulanıyor, bilimde çığır açılacak hale geliniyordu. Diderot'un düşünce tarihine en çok iz bırakan çalışması *Ansiklopedi* olmuştur; çünkü bu çalışma, yalnızca bilginin yayılmasını sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda, projeye katılan filozof ve bilim insanlarının bakış açılarıyla adeta Aydınlanma fikrinin kalesi ve en önemli sembolü görevini üstleniyordu. Tarihte yaşamış birçok filozof gibi Diderot'nun amacı da cahilliğe karşı bilgiyi savunmak, insanların aklını kullanarak özgürleşmesini sağlamak olmuştur (Tuğcu, 2003: 679).

Ansiklopedi için bir tanıtma yazısı kaleme alan Diderot, doğal olarak önce okuyucular için temelde olgusal bilgi sağlamayı ve dolayısıyla yararlı bir başvuru eseri meydana getirmeyi hedeflediklerini şu sözlerle bildirir: “Bu eserin, kendi alanı dışında, bütün alanlarda meslekten yetişme bir bilgin için kitaplık yerini tutacağını, başlangıç kitaplarını tamamlayacağını, nesnelerin gerçek ilkelerini geliştireceğini ve ilişkilerini göstereceğini, insan bilgisinin sağlamlaşmasına ve ilerlemesine yardım edeceğini, gerçek bilginlerin, seçkin sanatçıların, yetişkin heveslilerin sayısını arttırarak topluma yeni yararlar sağlayacağını sanıyoruz” (aktaran, Cevizci, 2006: 310-311).

Diderot, *Büyük Ansiklopedi* projesini hayata geçirebilmek için çok emek vermiştir. *Ansiklopedi* çalışmasının en önemli amacı gericiliği azaltmak idi. Pek çok Aydınlanma düşünürü bu projeye dahil oldu. Tabular olmaksızın bilgiyi elde etmek ve herkesin bu bilgiye erişebilmesini sağlamak projenin en önemli hedeflerinden biriydi. Bilimsel faaliyetlerdeki gelişmelerin XVIII. yy. ikinci yarısında Fransa'da aldığı durum, Descartes ve Newton'un mekanik tasarımlarının, Kilise teolojisiyle de çatışma içine girilerek mekanist bir yaklaşımın oluşmasına sebep olmuştur. Bu yaklaşımın bir metot olarak olmasa da, bir çıkış ve varış noktası olarak *Ansiklopedi*'de yeşertildiği söylenebilir. Bu materyalizmi, bilimsel işleyişin doğal süreci olarak görme eğiliminde olan ve bunu zorunlu olarak bir ateizme vardırmanın düşünürler olsa da (D'Alembert), materyalizm, bazı düşünürler elinde ateizme varan bir şekilde sistemleştirilecektir. Başlangıçta septisizmin daha ağır bastığı *Ansiklopedi* giderek materyalizme dayalı bir

ateizme evrilmiştir. Bu süreç, katkıda bulunan düşünürlerin kendi çizgilerini de belirlemiştir. Diderot ile üstlendiği yayım faaliyetini D'Alembert, bu yüzden bir süre sonra bırakmıştır. Diderot, bu sürecin gerilimini kendi düşüncesinde yaşamış ve *Ansiklopedi*'nin yayım sürecinde, ateizm ile panteizm arasında gidip gelmiştir. *Ansiklopedi*'ye katkıda bulunan D'Holbach ise La Mettrie ile birlikte bu süreci sonuna kadar götürüp, Aydınlanmanın materyalizmini sistemleştiren ve bundan da bir ateizm çıkaran düşünürlerden olmuştur (Küçüker, 2001: 133-134).

Diderot felsefesinde akılcı olmanın ve eğitimin, toplumları şekillendirebilmesinin önemiyle sıklıkla karşılaşacağız. Diderot'un en önemli eserlerinden biri olan *Encyclopedie (Ansiklopedi)*'de toplumsal yapılar sorgulanır. Aynı zamanda *Ansiklopedi* bilgiye dayalı bir toplum yapısının temelini atan bir projeydi. Eserde aynı zamanda, akla, bilgiye, sanat ve estetiğe de verilen önemi görüyoruz. Çünkü insanı evrenin bir parçası olarak akılcı bir şekilde anlamaya çalışmak, onu tüm yönleriyle incelemek, gözler önüne sermek, göstermek anlamına da gelecektir. Dolayısıyla, insanı tanıyıp anlarken, sanatsal ürün vermek kaçınılmaz olacaktır. Diderot felsefesinde sanat ve estetiğin önemli bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Diderot'nun sanat ve estetik anlayışını yansıtan birçok eseri bulunmaktadır. Birçok sanat tanımı ve bilgisi içeren *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*, aktörün doğasının incelendiği *Aktörlük Üzerine Aykırı Düşünceler*, müzik, tiyatro ve toplum-sanat arasındaki ilişkilerin incelendiği *Rameau'nun Yeğeni*, Diderot'un sanat hakkındaki görüşleriyle ilgili bize önemli ipuçları veren *Felsefe Konuşmaları* bunlar arasında sayılabilir. Diderot'ya göre sanatın sadece estetik bir boyutu yoktur. Aynı zamanda sanatın eğitici ve topluma katkı sunan bir rolü olmalıdır.

Epistemolojide John Locke'un deneyciliğini, ontolojide ise materyalizmi takip edecek, düşünür, din eleştirisi vurgularıyla, siyasi fikrini örecektir. Diderot'nun, diyalektik materyalizme yakın görüşler sergilediği söylenebilir.

Denis Diderot, bir Fransız materyalisti ve Aydınlanma fikrinin en önemli temsilcilerinden biridir. Aydınlanma, kendi yüzyılında, dünyanın her yerinde aynı şekilde seyir izlememiştir. Çeşitli coğrafyalarda toplumların çeşitli özelliklerine göre farklı felsefi anlayışları doğuran Aydınlanma, bu farklılıklara rağmen, ortak bir özellik de taşır. Aydınlanmanın etki ettiği toplumlar Katolik Kilisesine karşıdır. Bu noktada Fransız filozofları, günlük yaşamdan olabildiğince fazla haz almaya yönelik anlayışlarını da daha ahlaki gösterme çabasıyla “mekanik materyalist” bir yol izlediler.

Diğer toplumlar sistemli birer felsefe geliştirirken, mekanik materyalizm Fransız ruhunun bir ürünü olarak kalmıştır. Fransız materyalizmi bir felsefi bilgi sistemi değildir; fenomenlerin ve bilginin belirli bir düzene sahip olmadığı, son derece sığ ve amatörce sergilenmiş bir bilgiler yumağıdır (Tuğcu, 2003: 661).

18.yüzyıl felsefesi, yeni tabiat biliminin tabiatın yapısını doğru olarak kavramakla insana tabiat üzerinden hakim olmak yollarını açmıştı; bu da insan aklının nesneler üzerinde hakim olduğu bilinç ve gururunu getirip yerleştirmişti. Yapılacak şey, tabiat karşısında başarı kazanan aynı akıllı kültür dünyasına da uygulamamak, matematik tabiat bilimine paralel olarak kültür bilimlerini de kurmak, kültür dünyasını da akılla aydınlatıp, ona akılla hakim olmaktır. Doğa ile akıl arasındaki uygunluğu savunan Aydınlanma Felsefesi, aklın, rasyonel yapıda olan doğayı kavrayacağı bir durumdadır. 18.yy Aydınlanmasının temel özelliği, laik bir dünya görüşünü kendisine tam bir bilinçli temel yapması, bu laik görüşü, hayatın her alanında tutarlı olarak gerçekleştirmeye çalışmasıdır (Çetinkaya, 2017: 421).

Genel olarak değerlendirildiğinde, Aydınlanmayı belirleyen birtakım tavır ya da eğilimlerden söz edilebilir. Bunlar sırasıyla hümanizm, deizm veya ateizm, akılcılık, ilerlemecilik, iyimserlik ve evrenselliştir. Bunlardan hümanizm, Aydınlanmada, her şeyden önce dünyanın, sınırları doğa tarafından değil, ulusal sınırlar tarafından çizilen, insani bir dünya olduğu, anlamına gelir. Dünya Tanrı tarafından yaratılmıştır, fakat o artık insanların elindedir. Buna göre, dünya, insanın değerleri, tutkuları, umut ve korkularıyla belirlenen insani bir evrede bulunmaktadır. Bu evrede insanın evrensel olan doğasına büyük bir inanç beslenmiştir. Temel duyguların, fikirlerin her yerde aynı olup, ulusal, kültürel ve ırk bakımından olan farklılıkların yapay olduğu savunulur. Aydınlanma boyunca, bir yandan farklılıklara hoşgörüyle bakılırken, bir yandan da insanın doğası ve gerçek anlamı gün ışığına çıkartılmaya çalışılır. “İnsani olan hiçbir şey bana yabancı değildir” sözü, Aydınlanmanın en önde gelen sloganlarından biridir (Cevizci, 2005:176).

Aydınlanma fikri, felsefenin bütün alanlarına yansır. Yalnızca ontolojide değil, ahlak, siyaset, sanat ve din temalarında da Aydınlanma etkisi görülür. Aydınlanmak isteyen insanın kendisi, aydınlatılması istenen şey de, insanın hayatının anlam ve düzenidir (Çetinkaya, 2017: 422).

Denis Diderot'nun materyalizmi, Diderot'nun doğayı kendi iç yasalarına göre açıklamaya yönelik düşünceleri, aklın ve bilimin dogmatik kurallarını koyarak, insanın özgürlük ve mutluluğunu aynı düzlem olarak gördüğü dünyevi yaşamda birleştirerek temellendirmesi açısından farklılık içerir. Diğer yandan onun felsefesi ve eserleri, Fransız Devrimi'ni başlatabilecek kuvvetteydi. Filozofun hem felsefî hem edebî eserleri bulunmaktadır. Edebî eserlerinden de anlaşılacağı üzere Diderot, romantik akımın öncüsü ve bir *hümanist* idi.

Geride bıraktığı önemli eserlerden biri olan *Encyclopedie*'nin yayın yönetmenliğini üstlenmiştir. Yaşamı boyunca pek çok önemli esere imza atan Diderot, edebî hem de felsefî kimliğiyle ön plandadır. Bilgi edinmede duyuların rolünü ele aldığı eseri *Körler Üzerine Mektup* 1749'da yayımlandı (Tuğcu, 2003: 683). Filozofun 1749'da yayınladığı *Görenlerin Yararına Körler Üstüne Mektup* materyalist bir taslak olma özelliği taşır. Diderot'un bir başka eseri *Madde ve Hareket Üzerine Felsefî İlkeler* de yine materyalist bakış açısını gözler önüne serer. Bu eserinde, din hakkındaki düşünceleri gerekçesiyle hapse mahkûm edildi. Yine düşünürün 1751'de yayımlanan *Sağır ve Dilsizler Üzerine Mektup* adlı eseri *dil felsefesi* ve *epistemolojiye* sunduğu katkılar açısından önemlidir. Dili algılayış şeklimiz, nasıl düşündüğümüz, duyularımızın bilgiyi elde ederkenki katkısı, düşüncelerimiz ve insanın doğası üzerine felsefelerini diyalektik bir biçimde sunuşu ile de eser dikkat çeker. Diderot, empirizm (deneyci) felsefesini benimser. *Sağır ve Dilsizler Üzerine Mektup* adlı eserinde, Diderot'un bu deneyci tavrını açık şekilde görürüz. Denis Diderot, sınıf ayrımlarına dayalı düzen ahlakının yasaklarına, aynı zamanda döneminin baskın ve baskıcı din öğretilerine de karşı gelerek bu konuda en çarpıcı eserlerinden olan *Rahibe*'yi yayımladı. *Cehalet Hayır* adlı eserin ismi Diderot'un bilgiye verdiği önem açısından ve herkesin erişebileceği özgür bilgi kaynağı yaratma arzusu için sanki bir slogan gibiydi.

Aydınlanma Dönemi düşüncesinin en temel özelliklerini düşüncesinde barındıran filozof, felsefî düşüncelerinde özgürlük, insan aklı ve toplum eleştirisi gibi konular üzerinde durmaktadır. Diderot'nun felsefesi, hem bireysel özgürlüğü savunma, insan aklını kullanma ve hem de toplumsal yapıya yön verme açısından önemlidir. Diderot felsefesinde akıl ve mantık, bireysel özgürleşme daha gelişmiş bir toplum fikrini oluşturmanın en önemli yollarından biriydi. Aydınlanma düşüncesinin temelinde de bulunan, aklı her şeyin önüne ve temeline koyan anlayış Diderot felsefesinde etkilidir. Diderot'ya göre önyargılar aklın ilk düşmanıdır. Diderot, dogmatik inançları

sorgulayarak, dogmatik yolla elde edilmeye çalışılan bilgilerin, bilimin ve akılcı düşünmenin önüne geçmemesi fikrini savunuyordu.

Diderot, siyasi olarak aydın hükümdarların gerekliliğini, meşruti demokrasiyi, güçlerin ayrılığını (ki demokrasiyi güçlendiren bir anlayış) ve laikliği savunmuştur. Fakat bunların yanında mülkiyet hakkını savunup kutsadığını da görüyoruz. Fransız felsefesi politikaya çok yönelen bir felsefe olmuştur. Çünkü çağın sosyolojik meseleleri, dönemin felsefi düşüncesini etkiler. Tanilli'ye göre Engels, onların faaliyetini güzel belirtmiştir: “Din, doğa anlayışı, toplum, devlet örgütü, her şey, en amansız bir eleştirinin hedefi oldu; her şey, aklın mahkemesi önünde aklanmak zorunda kaldı ya da mahkum oldu” (Tanilli, 1984: 7).

Refah düzeyi daha yüksek bir toplum arayışı, Aydınlanma döneminde filozofları düşünmeye sevk etmiş, sosyolojik koşullar da bunun gerekliliğini göstermiştir. Diderot'un felsefesini geliştirirken varmak istediği hedef, toplumdaki pratik koşulları değiştirmek, dönüştürmektir. Yani, politiktir.

Diderot monarşi karşıtıdır. O, siyaset felsefesinde “güçler ayrılığı” kuramını savunur. Bu çerçevede “Yasama gücü, ulusa ve temsilcilerine, yani parlamenterlere aittir; seçmenler seçtiklerini, isterlerse azledebilirler; yalnız yürütme gücü kralın elindedir. Diderot, Montesquieu'nun İngilizler üstüne olan o yanlış hükümlerine katılmamaktadır. Diderot, kralın gücünü sınırlandıran, ancak burjuva devletin varlığını koruyan, Cumhuriyet benzeri bir rejimi savunur. Diderot'ya göre hiçbir insan, doğadan, başkalarına hükmetmek hakkını almamıştır. Özgürlük gökyüzünün bir lütfu, bir armağanıdır ve aynı cinsteki her ferdin akli başında olduğu sürece bu hakkı kullanmaya hakkı vardır. Diderot sekülerizmin önemli temsilcilerindendir.

Toplumsal ve siyasi yapılar temelde ekonomik ilişkilere dayanmaktadır. Üretim araçlarına sahip olanların bu üretim araçlarıyla olan üretim ilişkileri çeşitli siyasi oluşumları gerçekleştirmiştir. Tarihsel süreçte bu siyasi yapılanmaların ortaya çıkış şekli sırasıyla ilkel komünal, feodal, kapitalist, sosyalist ve komünist toplumlardır. Nalçacı'ya göre burjuvazinin niteliği ekonomik programa, özel mülkiyetin ve liberalizmin savunulmasıyla yansır (Nalçacı, 2022: 8). İnsanlar, kendi para ve mülklerinden yararlanmaları konusunda kendilerini hiç kimsenin rahatsız etmemesini isterler; dolayısıyla da tüm toplumun düzeninin korunması ve sürdürülmesi için de eldeki

zenginliklerin bir bölümünün vergi olarak verilmesi de kabul edilmiştir (Diderot & D’Alambert, 2018: 344).

Diderot’un nasıl bir toplum anlayışı tahayyül ettiğini *Cehalete Hayır* adlı eserinden görmek mümkün. Diderot’un *Cehalete Hayır* adlı eseri, bilgiye dayalı bir toplum anlayışını ve akılcılığı öne çıkartan önemli bir metindir. Çalışmamın bu bölümünde, Diderot’nun cehalet karşıtlığı ve toplumsal gelişim anlayışı ele alınarak, akıl ve bilgi ışığının rehberliğinde tasarladığı toplum fikrini gösterilecektir. Eserin temel mesajı, cehalete karşı bilgi ve aklı seçmektir. Aslında *cehalete hayır* ifadesi, bir slogandır. Diderot, Aydınlanma düşünürü olarak, akıl ve bilgi gibi kavramlara büyük önem vererek toplumların ilerleyebilmesi için bu iki özelliği kendine düstur edinmiştir. *Cehalete Hayır* metninde, bireylerin cahilliğin karanlığından ancak bilgi sayesinde sıyrılacaklarından bahsedilir. Diderot’nun cehalete karşı mücadelesi, yalnızca bireyi değil, toplumu da ilgilendiren ve yapılandıran türdendir. Diderot, bireylerin bilgisizliği üzerinden varlıklarını sürdüren toplumları eleştirir. Toplumsal ve dini dogmalar, insanların akıl yürütme becerilerini köreltir ve insan aklını bilimsel olarak bilmekten düşünebilmekten, özgür bir düşünce yapısından uzaklaştırır. Gelişecek bir toplum için öncelikli olan, cehaletten kurtulmaktır. Böyle bir toplumsal yapı kurabilmek için bilgiye ve eğitime erişim gerekir ki Diderot, zaten *Ansiklopedi* hareketi ile bu konuda fazlasıyla girişimde bulunmuştur.

Diderot, özgürlük ve de eşitlik ideallerini savunan bir filozoftur. Felsefesinde, özellikle eğitimde eşitlik konusuna vurgu yapar düşünür. Doğru bilgiye erişim için engeller kaldırılmalıdır. Diderot, bilgiye dayalı kararlar alınabilmesi için eğitimde eşitliğin (eşitlik ilkesinin) gerekli olduğunu savunmuştur. Eşitlikçi eğitim anlayışı çerçevesinde halk eğitilerek, özellikle bu konuda toplumsal eşitsizlikler ortadan kaldırılmalıdır. Aydınlanma düşüncesi zaten eğitimde eşitliği savunan bir fikirdir.

Diderot epistemolojide, Locke’tan ve genel olarak “havada” olan bir tür empirizmden büyük ölçüde etkilenmiştir: Dünya hakkındaki bilgimiz ya tamamen ya da en azından büyük ölçüde, duyularımızdan türetilir. *Yollar Üzerine Mektup* ve ona eşlik eden parça, *Sourds ve Muets Üzerine Mektup*’ta ve *Reve* gibi sonraki parçalarında Diderot, duyular ve dış dünyayı nasıl bildiğimiz sorusunu baş aşağı çevirir: duyular kendi metafiziğine sahiptir ve onu beraberlerinde taşırlar. Bu, güçlü bir göreliliktir. Ve dokunmanın temel olduğu yeni bir hiyerarşi vardır; bu, görmenin onu aldığı klasik felsefi doktrinlerin tam tersidir: Diderot, eserleri boyunca, ama özellikle duyuların

metafiziğine ve çeşitli estetik yazılarına adanmış bu iki denemede, dokunmanın önceliğini vurgular ve onu aynı zamanda “en felsefi duyu” olarak tanımlar (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*: 2019).

Cehalete Hayır kitabının ilk sayfalarından okula gitmek istemediğini çünkü okulda doğa bilimleri anlatılmadığını söyler küçük Diderot. Diderot, okulda okutulanları, işe yaramaz olarak görmüştür: “Şayet papaz okulunun öğretmenleri doğa tarihi, coğrafya, hayvanlar ve seyahatlerden bahsetseydi, belki bunları dinlemek için kalabilirdi. Ama ona Latince eski metinleri ezberlettiriyorlardı. Hiçbir işe yaramayan metinler” (Diderot, 2019a: 7). “Bir şeyleri bilmeden de yaşamak mümkün müdür? Öyle gözükiyordu. Öyleyse bilmek neydi? Bilenle bilmeyeni ayıran nedir? Birinin tarih ve coğrafyayı çok iyi bir başkasının botaniği çok iyi bilmesi mi?” Diderot’a göre bu soruların cevabı hayır’dır. “Dinlemeye ve öğrenmeye hazır ve açık olmak... Zaten bilgelik de burdan gelmiyor muydu? Bilmeye açık kalabilmek, hayret sürekli bir şaşkınlık hali ve merak, insanı daha bilgili hale getirmez miydi?” (Diderot, 2019a: 7).

Diderot halkın, bilinçli olarak cahil bırakılmasıyla ilgili şunları söylemiştir:

Çocuk kitabın cildini sevgiyle okşadı. Parmaklarının ucuyla. Kirletmemek için. Babası bile heyecanlanmıştı. Yoksul insanlar kendilerine hediye verilmesine alışkın değildir. Özellikle de kitap. Bu gizemli nesneler zenginlere ve beylere ayrılmıştır. Onlar ki yoksulları merdivenin aşağısından tuttıkları sürece güçlü ve varlıklı kalabilir. Köylü ve işçilerin fazla şey bilmeleri söz konusu bile değildir. Çünkü o durumda hesap sorarlar. Bunun hiçbir zaman gerçekleşmemesinden emin olmanın çok basit bir yolu var. Yüzyıllardır işe yarayan bir yol: Onları cehaletin içinde tutmak... (Diderot, 2019a: 21).

Diderot, *Cehalete Hayır* kitabında “Bilgi ne ile ilgilidir?” sorusuyla ilgili olarak şunları söyler: “Felsefe, din, siyasetle ilgili sayısız kitap vardır, gömlek ayakkabı ve iyi bir saban yapma sanatı üzerine tek bir kitapçık yoktur. Hatta ekmekle ilgili bile...” (Diderot, 2019a: 24).

Diderot bilginin yayılması ile ilgili olarak, aklında kurduğu planı uygulamak üzere bazı tohumlar geliştiriyor. Somut olanın, pratikte işe yararlılık ve uygulanabilirlik açısından politikaya uygulanmasıyla ilgili *Cehalete Hayır* kitabında şöyle söyler: Bilim insanları zamanlarını dolu dolu araştırmalarına ayırabilsin ya da devleti yönetebilsin diye bazılarının tarlalarda ya da fabrikalarda çalışmaları gerekir. Herhalde seçkin bir profesörün kendi ekmeğini pişirmesini beklemiyorsun. Ya da bir yargıcın havuç yetiştirmesini. Ben kürsülerinde tünemekten ziyade fırında ya da değirmende daha

faydalı olacak pek çok yetenekli insan tanıyorum. Ya da alelacele hüküm vermek yerine bahçıvanlık yapmaları daha iyi olacak yargılar (Diderot, 2019a: 25).

Diderot bilgi ve din arasında ilişki kuran bir düşündürüdür. Bilmeyi, duyular aracılığı ile elde edebileceğimizi düşünen filozofa göre, duyu alanı sınırları dışında kalan dini unsurlardan bahsedilemez. Doğal bir varlık olan insan, somut olmayan varlıklar üzerinden ilişkilendirilmeye çalışıldığında, bu durum, doğasına aykırı olacaktır.

Diderot'a göre tanrının var olup olmadığını bilmek, insanı ne soğuktan ne de açlıktan korur. İşe yararlılık, metafizik konularla gerçekleşmez. Köylüler ve dokumacılar olmadan düşünürlerin en büyüğünün ağzına koyacak bir şeyi olmaz ve ne de sırtlarına... (Diderot, 2019a: 24). Metafiziksel önermeler, pratikte işe yaramaz.

Cehalete Hayır kitabında Diderot şunları söylemiştir:

Denis'in zamanındaki hakikati görmesi hoş bir şey değildi. Halk bazı aristokrat ailelerin lüks zevklerini devam ettirebilmek için kara bir sefalet içinde yaşıyordu. Yaklaşık on kadar ülke zenginliklerinden faydalanmak için paylaşmadan dünyanın geri kalanını sömürüyor. Tıpkı İspanyol istilacıların Peru ve Kolombiya yerlilerine zulmederek yaptıkları gibi kölelik her yerde uygulandı. Afrika siyahilerinin köleliği şüphesiz ancak Çinde ya da İrandaki diğer halklarda da. Kimse sesini çıkarmadı. (Diderot, 2019: 29)

Ewald da yukarıdaki cümleleri yorumlamıştır: Ne kadar özen gösterilirse gösterilsin düşüncenin iyi ve hayırlı bir hayat kurmaya yetmediği bilincine insanlığı ulaştırmak için karşı taraftan bir hamle gerekiyordu. Bu hamle, kibirli bir kendi sınırlarını bilmezlik hali içinde insana hedefe ulaşacağı yanılgısını veren uygarlık çılgınlığını yıkmak için gerekliydi. Çünkü bu çılgınlık insana yol bile göstermiyor, hatta çoğu zaman yolunu şaşırtıyordu (Ewald, 2010: 157).

Denis Diderot, siyaset felsefesine de önemli katkılar sunmuştur. Diderot, toplumu eleştirirken, toplumda bulunan dinamikler üzerine, sınıf ayrımları üzerine odaklanır ve yönetim biçimleri üzerine felsefeler geliştirir. Diderot'nun eleştirdiği konulardan biri de toplumsal ve siyasi yapıdır. Diderot'ya göre toplum, adaletsiz yapılarla şekillenmiştir. Ona göre feodal, dinci ve aristokratik yapılarla yönetilen toplumlar, bireylerin özgürlüklerini sınırlandırıcı özelliklere sahiptir. Diderot, geleneksel yapıya sahip devlet sistemlerini eleştirdi. Bu tarz baskıcı düzenler yerine daha eşitlikçi ve özgürlükçü yapıları savundu. Toplum, kişinin özgürlüklerini ve insan haklarını toplumun yapısının temeline koyacak şekilde yeniden düzenlenmelidir.

Diderot'ya göre, hükümet halkın çıkarlarını korumalıdır. Hükümet, yalnızca birtakım sınıfların çıkarlarını savunmak yerine tüm halkın eşit şekilde refahını gözetmelidir. Diderot, siyaset anlayışında mutlak monarşiyi ya da despotizmi tamamen reddetmez. Yalnızca, hükümet toplumun çıkarlarına göre yapılmalıdır. Diderot demokratik bir sistemin var olmasından yanadır. Halk, temsil hakkına sahip olmalıdır. Siyasi yapıyla ilgili bu fikirleri, düşünürün yaşadığı dönemdeki monarşist yapılarla uyuşmuyordu. Diderot, eğitimin her noktada önemine değinen bir filozoftur. İdeal toplumu da eğitilmiş bireylerden oluşan bir yapıdır. Eğitilmiş bireylerden oluşacak toplum, daha yaşanılabilir bir yer olacaktır. Ancak Diderot, doğrudan halk egemenliğini değil, belirli bir eğitim ve bilgi düzeyine sahip kişilerin halkı temsil ettiği bir sistemi önerir. Bu siyasi anlayış, temsil yoluyla seçim de olsa, yine de halkın daha fazla söz sahibi olmasını isteyen bir anlayıştır.

Diderot'nun siyaset felsefesinde bireysel özgürlüklerin önemsendiğini söylemiştik. Diderot'ya göre bireyler doğal haklara sahiptir. İnsanların sahip olduğu bu doğal haklar, devlet tarafından korunmalıdır. Diderot, özgürlüğün mutlak bir şekilde savunulması gerektiği kadar, bu özgürlüğün sorumluluklarla da sınırlı olması gerektiğini düşünüyordu. Diderot'yu modern liberal düşünceye taşıyan anlayış, sahip olunan özgürlüklerin bazı sorumluluklarla da sınırlandırılması gerektiğidir.

Yine daha önce belirttiğimiz gibi Diderot, Aydınlanma dönemi düşüncesine paralel olarak din ve devlet işlerinden birbirinden ayrılması gerektiği anlayışını savunur. Diderot felsefesinde din, toplumun gelişmesine en büyük engeli teşkil etmektedir. O, siyaset üzerinde dinin etkisi azaltılmalıdır, diye düşünür. Bireylerin yaşantılarına yön verecek unsur din değil, akıl ve bilim olmalıdır. Diderot'un siyaset anlayışında laiklik, yani bir devletin dini unsurlardan bağımsız olması fikri önemlidir. Ona göre, toplumların gelişmesi ve özgürleşmesi eğitim sayesinde mümkün olacaktır. Diderot'ya göre, halk eğitilmeli, bu eğitim sayesinde bireylerin özgür düşünme yeteneği kazanarak insanların daha eşit şartlarda yaşadığı bir toplum oluşturulmalıdır. Eğitim, toplumsal farkındalığı artıracak en önemli unsurdur. Aynı zamanda eğitim yoluyla dogmatik düşüncelerden kurtulup akıllı ve bilimi her şeyin önüne yeniden koyabiliriz. Ancak, Diderot'ya göre eğitim, yalnızca belirli sınıfların sahip olması gereken bir ayrıcalık değil, bütün herkesin eşit şekilde yararlanabildiği bir olanak olmalıdır.

Diderot'nun toplumsal yapıyı şekillendiren sözleşmeler hakkında da fikirleri vardır. Onun sosyal sözleşme anlayışının J. J. Rousseau'nun görüşleriyle paralel

olduğunu söyleyebiliriz. Toplumsal sözleşme kavramı siyaset felsefesinde rastladığımız bir kavramdır. Toplumsal sözleşme insanların ortak çıkarlarını korumak için özgürce bir araya gelerek, ortak kararlar almak için anlaşma yapmalarıdır. Rousseau'ya göre toplum sözleşmesi yurttaşlar arasında öyle bir eşitlik kurar ki, herkes aynı koşullar altında verdiği sözle bağlanır ve herkesin aynı haklardan yararlanması gerekir (Rousseau, 2012: 29). Toplumsal sözleşme sayesinde bireyler, toplum içerisinde eşit bir şekilde var olabilirler. Diderot'ya göre toplumsal adalet, gücü elinde bulunduran çeşitli ayrıcalıklara sahip grupların güçlerinin azaltılması ve sınıflar arasındaki eşitsizliklerin ortadan kalkması sayesinde gerçekleştirilecektir.

18. yüzyıl filozofu olan Diderot'nun yaşadığı dönemde mutlak monarşi hâkimdi ve artık bu yapıya karşı memnuniyetsizlik sesleri yükselmeye başlamıştı. Çağının koşullarından etkilenen tüm filozoflar gibi Diderot da mutlak monarşiyi şiddetle eleştiren önemli figürlerden biri olarak karşımıza çıkar. Fransa'daki monarşiyi eleştiren Diderot, despotizmi (zorbaca alınan kararlar veya yapılan uygulamalar) ve mutlakiyetçiliği (gücün tek kişide toplandığı yönetim biçimini) sorguladı. Diderot'ya göre, monarşi, halkın bireysel özgürlüğünü elinden alarak, gerilemeye sebep olur. Diderot felsefesi, bireysel özgürlükçü, toplumsal eşitliği savunan, eğitim ve akıl yoluyla aydınlanan bir toplum sistemini hedefleyen bir düşünce olarak karşımızda durmaktadır. Diderot felsefesi, temellerini, Aydınlanma düşüncesinin Fransız materyalizminin temellerinden almıştır.

2. DENIS DIDEROT'NUN AHLAK FELSEFESİ

Diderot'nun ahlak ve din dogmalarını eleştiren bir felsefesi olduğunu söylemiştik. Düşünüre göre, din, ahlak ve dogmalar bireysel özgürlüğü sınırlar. Diderot, Hristiyanlığın dogmalarını eleştirdiği eseri *Rahibe*'de hem dogmalara karşı bir duruş sergiler, hem de “nasıl olur da en dindar ahlak örüntüleriyle sıkı sıkıya donatılmış olan kurumlarda en ahlak dışı olaylar yaşanır?” felsefi problemini inceler. Diderot, bu şaşırtıcı durumu tartışır ve gözler önüne serer. Düşünüre göre, din, toplumu baskı altına alarak bireysel özgürlüklerin ortaya çıkmasını engelleyen en büyük unsurdur.

Diderot felsefesinde insan doğal bir varlıktır. Doğanın parçası olan insan, doğaya uygun yaşamalıdır. Fakat, insanın doğal durumuyla örtüşmeyen, insan tarafından oluşturulan ahlak örüntüsü (katı kurallar kastedilir), insanı somut (doğal) olma özelliğinden çıkarıp, daha da kötü hale sürükleyebilir. Doğanın verdiği eğilimlere karşı

konulduğu zaman bu baskı, bu eğilimleri ölçüsüz, şiddetli, çığrından çıkmış duygular haline getirir (Diderot, 1990: 196). Doğal bir varlık olan insanı, manastır yaşantısına mahkum etmenin ne derece doğru bir davranış olacağını irdeler düşünür. Rahibeler, gerçek doğa yaşamına kavuşmak için bir çaba içerisine girerler. İnsan, bedensel özellikleri bastırarak, ruhsal-manevi yönünü tamamen bastırması gereken bir varlıktıysa, neden bedensel özelliklere sahiptir sorgulaması karşımıza çıkar. Diderot, materyalizmi konusunda daha ayrıntılı ele alacağımız insan ruhu ve bedeninin birbirinden ayrılmaz bir yapıda olduğu fikrini savunacaktır.

Etğinde bireyci ve mutlulukçu bakış açısıyla sosyal ahlakın nokta-i nazarı arasında sürekli aşılması imkansız gerilimin bulunduğu, zaman zaman birincisinin, fakat çoğunluk ikincisinin ağırlık kazandığı Diderot'da amaç, mutluluğa erişmedir. Bu bağlamda öne çıkan mutluluk ise, toplumun mutluluğu olmak durumundadır; bireyin kişisel çıkarı ise, her zaman toplumun genel çıkarı için zorunlu bir ön hazırlık olarak görülür. Bu gerilim ve tutarsızlık, onun kendi etik anlayışı için kaleme aldığı sonsözde, kendini oldukça bariz bir biçimde açığa vurur: “Tek bir erdem vardır – Adalet; Tek bir ödev vardır – Mutlu olmak; çıkartılabilecek tek bir sonuç vardır – Hayatı bazen kişinin kendisini toplumun refah ve mutluluğu için feda etmeyi isteme noktasında hakir görmek.” (Cevizci, 2006: 314)

Diderot ve d'Holbach etik mânâda aynı düşünceyi savunuyorlardı. Onlara göre evrensel ahlak dört temel anlayışa dayanıyordu. Bunlar ölçüyü kaçırmamak, vicdanları güçlendirmek, toplumun mutluluğunu amaç olarak görmek ve adaletti (Cresson, 1984: 48).

Diderot, ahlak anlayışında da akla ve duyulara güvenir. İnsan, aklını ve duyularını kullanarak doğru ve yanlış ayırt edebilir. Diderot'nun felsefesinde, bireyin özgürlüğü ve insan hakları çok önemli bir yere sahiptir. Aydınlanma düşüncesinin temelinde bulunan, insanın sahip olduğu hak ve özgürlükler üzerine yoğunlaşmıştır. Toplumda bulunan her türlü eşitsizliğe karşı bir toplumsal yapı tasarlayan Diderot, düşüncesinde, özgürlük ve mutluluğun birbirine bağlantılı olduğunu savunmuştur. Özgür düşünce, toplumsal gelişmenin önünü açacak en önemli unsurdur. Diderot, tüm felsefelerinin temeline insan aklını koyar. Özgür düşünebilmek Diderot'nun vazgeçilmezleri arasındadır. Bilimsel düşünme, bilgiye erişebilme yöntemimizle ilgili bize önemli ipuçları verir ki Diderot'ya göre bilgi, akıl ve deneycilik sayesinde mümkündür. Elde edilen bilgiler, eğitimle herkese eşit şekilde aktarılmalı ve toplum

sistemi bu şekilde düzenlenmelidir. Eleştiren ve sorgulayan bir felsefî yaklaşıma sahip olan Diderot, Aydınlanma hareketine büyük katkılar sunarak, aynı zamanda kendisinden sonra gelecek felsefî akımları da etkilemiştir.

Ahlak ve toplumsal düzen açısından Diderot'nun materyalizmi, ahlâkî değerlerin de doğrudan maddi koşullara ve insanın doğal hallerine dayandığını öne sürer. Ahlak, bireylerin akıl ve mantık yoluyla doğrudan toplumla olan ilişkilerinden türetilmelidir. O, ahlâkî değerlerin de insan doğasına ve toplumsal gereksinimlere dayandığını, doğaüstü bir ahlaki yasaya bağlı olmadığını savunur. Bu düşünce, insanın toplumsal ilişkilerini ve etik değerlerini anlamada daha rasyonel ve bilimsel bir yaklaşım sunar.

3. DENIS DIDEROT'NUN DİNE BAKIŞI

Aydınlanma düşüncesini ve onun değerlerini en güçlü şekilde temsil eden eser hiç kuşkusuz *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*'dür. 1751 ile 1780 yılları arasında otuz beş cilt halinde yayımlanan bu dev yapıt, insan bilgisinin bütünüyle derlenmesi ve düzenli bir bütünlük içinde sunulması amacını taşır. Fransız Aydınlanması'nın neredeyse bütün önde gelen düşünürleri, kendi aralarındaki farklılıklarına rağmen, bu eserin ortaya çıkışına katkıda bulunmuşlardır. Ansiklopedi yalnızca bir başvuru kaynağı ya da olgusal bilgilerin toplandığı bir kitap olarak değil, aynı zamanda kamuoyuna yön verme, düşünceleri şekillendirme ve eleştirel bir bilinç geliştirme girişimi olarak tasarlanmıştır (Copleston, 1996: 46).

Eserin ilk editörlerinden D'Alembert'in 1758'de çekilmesinden sonra tek başına sorumluluğu üstlenen Diderot, "Ansiklopedi" maddesinde bu girişimin amacını açıkça dile getirir. Ona göre amaç, yeryüzünde dağınık halde bulunan bilgileri bir araya getirmek, onları yaşayan kuşaklara sunmak ve gelecek nesillere aktarmaktır. Böylece geçmiş yüzyılların birikimi geleceğin yararına kullanılacak, torunlar daha bilgili, daha erdemli ve daha mutlu olacak, bu sayede insanlık onuruna yaraşır bir miras bırakılacaktır (Diderot & D'Alambert, 2018: 163). Diderot ayrıca böyle bir girişimin yalnızca bir "felsefe çağı"nda mümkün olduğunu vurgular ve o çağın geldiğini ilan eder (Diderot & D' Alambert, 2018: 174).

Ansiklopedi'nin merkezinde, bilginin insana ve bu dünyaya ait olduğu düşüncesi yatar. Bu anlayış, bilgiyi, insanı daha erdemli ve mutlu kılacak bir araç olarak görürken, geleneksel, dini ve metafizik bilgi biçimlerine eleştirel bir mesafeyle yaklaşır. İşte bu yaklaşım, eserin içeriğine damgasını vuran temel özelliklerden biridir. Bu nedenle

Ansiklopedi ile yalnızca soyut teorilere değil, insan yaşamını doğrudan etkileyen zanaatlara ve tekniklere de tarihte ilk kez bu denli büyük bir önem vermiştir (Hilav, 2018: 13).

Ansiklopedi'nin bilgi kuramına dair tavrı son derece nettir. Descartes ve Leibniz'in temsil ettiği rasyonalist çizginin aksine, burada benimsenen yaklaşım Bacon ve Locke'un düşünceleri doğrultusunda şekillenen, deney ve gözleme dayalı ampirist ya da duyumcu görüştür (Soboul, 1989: 31). Ansiklopedistler duyumcu bir bilgi anlayışına sahip olmakla birlikte, aklın bütün insanlarda aynı ve bir olduğuna, dolayısıyla en güvenilir bilgi kaynağını oluşturduğuna da inanmışlardır. Ancak onların akıldan kastı, kapalı bir sistem kuran bir yeti değil; deneyim ve gözlemlerden hareketle bilgiyi sürekli geliştiren, açık ve ilerlemeye elverişli bir kapasitedir. Bu nedenle, inançlardan kurumlara, geleneklerden değer yargılarına kadar tüm kabuller, aklın eleştirel süzgecinden geçirilmelidir (Hilav, 2018: 13).

Bu yaklaşım, metafizik meselelerin doğal olarak geri planda bırakılmasını beraberinde getirmiştir. *Ansiklopedi*'de "metafizik" sözcüğü kullanılsa da içerdiği anlam klasik metafizikten oldukça farklıdır. Bunun en iyi örneği, eserin "Öndeyiş"inde D'Alembert'in sözlerinde görülür:

Locke'un aşağı yukarı, Newton'ın fiziği yarattığı gibi metafiziği yarattığı söylenebilir. (...) Metafiziği olması gerekene yani ruhun deneysel fiziğine; sadece inceleme konusu bakımından değil, ama onu ele alış biçimi dolayısıyla da cisimlerin fiziğinden çok farklı olan bir tür fiziğe indirgedi (Diderot ve D'Lambert, 2018: 90).

Bu bağlamda mutlak varlık, Tanrı ya da ruhun ölümsüzlüğü gibi geleneksel metafizik sorular, *Ansiklopedi*'de çoğunlukla septisizm, agnostisizm veya materyalizm yönünde ele alınmıştır. Nitekim D'Alembert agnostik bir tavır sergilerken, Diderot düşünsel yolculuğunda teizmden deizme, oradan natüralizme ve sonunda panteizm ile materyalizm arasında salınan bir konuma ulaşmıştır (Hilav, 2018: 14).

Tüm bu farklılıklarına karşın Ansiklopedistlerin ortak noktası, Kilise ve yerleşik dine karşı gösterdikleri güçlü dirençtir. Voltaire, Rousseau, Diderot, D'Alembert, Helvétius, D'Holbach ve Montesquieu gibi isimlerin esere katkıları, bu eleştirel misyonun *Ansiklopedi*'de kurumsallaşmasını sağlamış, aynı zamanda geniş bir okur kitlesi aracılığıyla Aydınlanma düşüncesinin yayılmasına da zemin hazırlamıştır.

18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'daki bilimsel gelişmeler, Descartes ve Newton'un mekanik tasarımlarını temel alarak, Kilise teolojisiyle karşı karşıya gelen

materyalist eğilimleri güçlendirmiştir. *Ansiklopedi*'de materyalizm, her zaman açık bir yöntem olarak değil, fakat düşünsel bir ufuk ve varış noktası olarak kendini göstermiştir. D'Alembert gibi bazı düşünürler materyalizmi bilimsel ilerlemenin doğal bir sonucu olarak görmüş fakat bunu zorunlu olarak ateizme vardırmamışlardır. Buna karşılık D'Holbach ve La Mettrie, bu çizgiyi sonuna kadar götürerek Aydınlanma materyalizmini sistematik bir ateizmle bütünleştirmişlerdir. Başlangıçta daha çok septisizmin hâkim olduğu *Ansiklopedi*, zamanla materyalist bir ateizme doğru evrilmiş, bu süreç hem eserin karakterini hem de katkıda bulunan düşünürlerin entelektüel yönelimlerini belirlemiştir. D'Alembert'in projeden çekilmesi, Diderot'un ise ateizm ile panteizm arasında gelgitler yaşaması, bu entelektüel gerilimin en somut göstergeleridir.

Denis Diderot, *Ansiklopedi*'yi Aydınlanmanın temel metni haline getirme uğraşısı veren düşünürdür ve diğer düşünürler arasında Aydınlanmaya verdiği önem ve biçtiği paha bakımından farklılaşır. O, belli bir felsefi bütün oluşturma yerine, felsefenin önemli ve işlevsel gördüğü alanlarında deyim yerindeyse mücadeleye girişmiştir. Düşünce çizgisinde kendisine hareket noktası olarak aldığı düşünceleri ve isimleri, bir müddet sonra eleştirel bir perspektifle arkasında bıraktığından düşünce hayatı belli bir doğrultuda hareket etmek yerine, dönüşlerle, vazgeçişlerle ve yeni kabullenişlerle belirlenmiştir. Bu yüzden o, bir sistem ya da bütünlüklü bir düşünce sahibi olmamıştır. Deist olarak başladığı din felsefesini agnostik olarak bitirmiş; Locke ya da Condillac'ı, deneycilik ya da duyumculuğu belli bir müddet benimsedikten sonra, materyalizm ve giderek panteizme kaymıştır.

Bu düşünsel serüveni ve canlılığı içinde, onun her dönem en öne çıkan yaklaşımının ise kurulu din ve Kilise eleştirisi olduğu söylenebilir. Öyle ki onun, ateizmi mahkum ettiği ilk metinlerinde bile yer alan şiddetli din eleştirisi ve toplum üzerinde Kilise inancının uygulamalarından kaynaklanan tahribatı göstermesi Lange'ın deyimiyile “felsefi ateizm”i çürütme amacı taşıırken “toplumsal ateizm”in en verimli köklerinin fişkırmasına sebep olmuştu (Lange, 2021: 209).

Diderot'nun din anlayışında yaşadığı dönüşüm, düşünsel yaşamının farklı evrelerinde kaleme aldığı eserlerde açıkça izlenebilir. Bu evrelerden ilki, onun 1746'da yazdığı *Filozofça Düşünceler* adlı yapıtıyla örneklenir. Bu eser, Diderot'nun belirgin biçimde deist bir tavır sergilediği dönemini yansıtır. Ona göre, evrenin dışında bir yaratıcı varlığı kabul edilmediği takdirde doğanın ve evrenin amaçlı düzenini kavramak

mümkün değildir. Hristiyanlık başta olmak üzere tüm mutlak dinler, irrasyonel ve batıl inançlarla yüklü yapıları nedeniyle akıl sahibi insanı dinden uzaklaştırır ve sonunda ateizme sürükler. Bunun karşısında ise doğanın düzeni ve erekselliği, akıllı ve iyi bir tanrısal varlığın varlığına güçlü bir kanıt oluşturur. Bu yüzden o mekanik evren tasarımını yüceltir:

Tanrıtanımazlığın yediği büyük darbeler hiç de metafizikçinin elinden çıkma değildir. Malebranche ile Descartes'ın yüksek düşünceleri materyalizmi sarsmaya Malpighi'nin gözlemlerinden daha az elverişlidir. Eğer bu tehlikeli varsayım günümüzde sarsılmaktaysa bunun şerefi yalnız deneysel fiziğindir. Üstün zekalı bir varlığın bulunduğunu gösteren sevindirici kanıtlar, ancak Newton'un eserlerinde bulunabilir. Bu büyük adamların sayesinde dünya artık tanrı değil, çarkları, kayışları, makaraları, zembereği, ağırlıkları bulunan bir makinadır (Diderot, 2023: 16).

Diderot bu eserinde pek çok farklı görüş ortaya koyar. Ancak burada sergilediği şüphecilik, köktenci ve yıkıcı bir tavırdan ziyade, eleştirel düşüncenin yöntemi olarak anlaşılmalıdır. Ona göre bu yöntem, bütün mutlak dinleri sorgulamayı zorunlu kılar; fakat aynı zamanda, içinde “tam anlamıyla bilge ve bütünüyle iyi bir saat ustası” fikrini barındıran doğal dinin hakikatini kavramaya da imkân verir. “Şüpheci kimdir? Tüm inançlarını sorgulayan, sadece aklının ve duyularının meşru kullanımının kendisine doğru olduğunu gösterdiği şeylere inanan filozoftur” (Diderot, 2023: 30). “Dindarlar şüpheciliğe saldırdıkları zaman bana öyle geliyor ki ya kendi çıkarlarına aykırı davranmakta ya da çelişmeye düşmektedirler. Doğru bir din, kabul edilmek, yanlış bir din ise vazgeçilmek için iyi bilinmesi gerektiğine göre evrensel bir şüphenin yeryüzüne yayılmasını ve bütün halkların kendi dinlerinin doğru olup olmadığını araştırmak istemediklerini dilemek yerinde olur.” (Diderot, 2023: 36).

Diderot, 1747'de yayımladığı *Doğal Dinin Yeterliği* adlı eserinde deizme ilişkin görüşlerini sürdürür. Ona göre Yahudilik ve Hristiyanlık gibi tarihsel dinler, birbirini dışlayan ve hoşgörüsüz yapılar sergiler; hurafenin kaynağıdır. Tarihin belirli dönemlerinde ortaya çıkarlar ve eninde sonunda yok olup gideceklerdir. Buna karşılık, tüm tarihsel dinlerin dayandığı öz niteliğinde olan tek gerçek din “doğal din”dir; çünkü onun bir başlangıcı yoktur, daima var olagelmıştır. Üstelik doğal din, insanları birbirinden ayırmak yerine birleştirir; boş inançlara yatkın kişilerin aktardığı tanıklıklara değil, Tanrı'nın insana içkin olarak verdiği tanıklığa, yani vicdana dayanır.

Başlayan her şeyin bir sonu vardır; başlangıcı olmayan şey hiç bitmez. Hristiyanlık ve Musevilik başlamışlardır, öyleyse biteceklerdir. Doğal din dışında hiçbir din yoktur ki doğum tarihi bilinmesin. Demek ki yalnız doğal dinin sonu gelmeyecek, bütün öbürleri göçüp gideceklerdir. İnsanlardan çok Tanrının kurduğu açıkça görülen din

öbür dinlere yeğ tutulmalıdır. Doğa yasasının Tanrının elinden çıktığı, açıktır. Başka herhangi bir dini insanların kurduğu da açıktır, ama doğa yasasını Tanrının kurduğu ondan daha açıktır. (Diderot, 1984: 71).

Diderot bu kitaplarından iki yıl sonra yazdığı *Görenlerin Yararına Körler Hakkında Mektup*'ta ise bu düşüncelerinden uzaklaşır ve materyalist bir felsefenin ilk taslağını oluşturur. Kitap, 1746'da deizm lehine kesin bir kanıt olduğunu düşündüğü evrenin kusursuz bir makine ve başta canlılar olmak üzere onun öğeleri konusundaki düşüncelerinde kuramsal bir değişikliğin işaretini verir. Burada o "Newton'un kendisi için tabiatın Newton için olduğu kadar kuvvetli bir delil olmadığını, Newton'un Tanrı'nın sözüne inandığını, kendisinin ise Newton'un sözüne inanmak durumunda bulunduğunu" söyler (Diderot, 1987: 48). Yine o, evrenin üstün zekalı bir varlık tarafından yaratıldığı düşüncesini de değiştirmiştir:

...Bunun çok üstün zekalı bir varlıkla ne ilgisi var? Bu mükemmelliğin size hayret vermesinin sebebi, herhalde gücünüzün yetmediği her şeyi bir harika olarak görmeye alışık olmanızdır. Bizce bir olay insan gücünün üstünde midir? Hemen şöyle deriz: Tanrı yapısı (Diderot, 1987: 47).

Diderot, *Ansiklopedi*'yi yayımlamaya başladığı 1751'den itibaren düşüncelerinde dikkate değer bir dönüşüm yaşar ve zamanla materyalizmin en tutkulu savunucularından biri haline gelir. 1770'te *Filozofça Düşünceler*'e ek olarak yayımladığı *Tanrıbilimcilere Çeşitli İtirazlar*, din kurumuna, özellikle de Hristiyanlığa yöneltilmiş keskin bir eleştiri niteliğindedir. Diderot'ya göre deizm, dinler zincirinden yalnızca birkaç halkayı koparabilmiş, ancak geride bırakılan tek bir bağdan diğer bütün hurafelerin yeniden filizlenmesi kaçınılmaz olmuştur. Ona göre gerçek kurtuluş, inancı kökten reddetmekten ve tüm dinsel temelleri ortadan kaldırmaktan geçer. Bu nedenle söz konusu metinde Diderot, tam anlamıyla ateist bir tavır sergiler (Küçüker, 2001: 137).

Diderot'ya göre, eğer akıl Tanrı'nın bir armağanı olarak kabul ediliyorsa, aynı şey iman için de söylenebilir. Ancak bu durumda Tanrı, insana birbirleriyle uzlaşmaz ve çelişkili iki yeti vermiş olur. Bu açmazı gidermenin tek yolu, imanın herhangi bir temele dayanmadığını, doğada karşılığı bulunmayan bir ilke olduğunu kabul etmektir (Diderot, 2023: 46-50).

Diderot'nun eserlerinin çoğunda din eleştirisi yaptığını görüyoruz. Çünkü düşünöre göre din, akli kullanabilmenin ve toplumsal refaha ulaşmanın önündeki en büyük dogmadır. Bu çerçevede şunları söylemiştir: "Büyük bir ormanda kayboldum ve

önümü görmek için küçücük bir ışığım var. Orada yanıma biri gelir ve der ki: ‘Kardeşim, yolunu daha iyi bulabilmek için mumunu söndür.’ O birisi bir ilahiyatçıdır” (Diderot, 2013a: 5).

Yine Diderot’un bir diğer eseri olan *Rahibe*, Aydınlanma’nın din eleştirisini derinlemesine işleyen felsefi bir metindir. Metin, insanın özgür iradesinin dogmalarla nasıl bastırıldığını göstermektedir. İnsan iradesini yok sayan manastır sistemine karşı duran felsefe, Aydınlanma düşüncesine uygun olarak aklı, bireysel özgürlüğü ve vicdanı savunmuştur. Vicdan özgürlüğünün de incelendiği eserde, etik bir probleme cevap arayışı da söz konusudur.

Diderot’un birçok başka eserlerinde de dini ağır şekilde eleştirdiğini görebiliriz. Ancak bu eleştiri, insan aklını ön plana çıkararak daha yüksek refah düzeyine erişmeyi hedefleyen, faydacı bir anlayışla yapılmıştır.

Diderot’ya göre dua konuşma değil, monologdur (Diderot, 2013a: 115). Burada Diderot, duanın pratikte karşılık görüp göremeyeceğini sorgulamaktadır. Bu noktada Diderot’un metafiziksel ve fiziksel ayrıma gittiğini görüyoruz. Metafizik öğeler, seküler anlamda işe yaramazdır.

Bu Bir Masal Değildir adlı eserinde Diderot, din adamlarının kendi yorumlarına uymayan inançları nasıl eleştirdiğini gösterir. Dini otoritelerin kişisel inançlara müdahalesini incelerken aynı zamanda, bu durumun toplumsal etkisine değinir (Diderot, 2022: 48).

Kısacası, Diderot başlangıçta deizm çerçevesinde Tanrı’yı tanımlarken, zamanla dinin toplumsal ve ahlaki etkilerini eleştirel bir bakışla sorgulamaya başlamıştır. Ona göre tarihsel dinler hurafe ve hoşgörüsüzlük üretmekte, insanları birbirinden ayırmaktadır. Deizm, din zincirinden yalnızca bazı halkaları koparmış olsa da, geride kalan bağlar yeni hurafelerin oluşmasına zemin hazırlar. Diderot’ya göre bu çıkmazın çözümü, inancı tamamen reddetmek ve tüm dinsel otoriteleri akıl ışığında eleştirel olarak değerlendirmektir. Bu yaklaşım sayesinde, ateist bir tavır benimseyerek insan yalnızca vicdanı ve aklıyla kendi inancını oluşturabilir.

4. DENIS DIDEROT’NUN MATERYALİZMİ

Denis Diderot’nun düşünce dünyasında en belirgin yön, onun materyalist bakış açısıdır. Varlığı en temel düzeyde ele alarak felsefi örgüsünü kurar ve bu temelden hareketle ahlak, din, siyaset ve sanat anlayışlarına kadar uzanan kapsamlı bir düşünce

sistemi geliştirir. Diderot her ne kadar bir biyolog ya da anatomist olmasa da, felsefî çalışmalarını doğa bilimleriyle ilişkilendirme gereğini güçlü biçimde hissetmiş ve anatomi, fizyoloji, biyoloji ile tıp gibi alanlardan yoğun biçimde yararlanmıştır. Özellikle tıba büyük bir ilgi duyan Diderot, doğal süreçler ile insan organizması arasında dikkat çekici benzerlikler kurar. Bu nedenle onun felsefesinde doğa ile düşünce birbirinden ayrılmaz bir bütünlük arz eder. Ona göre matematiğin önceliği giderek gerilemiş, bunun yerine “yaşam bilimi” olarak adlandırdığı doğa tarihi ile deneysel fizik, çağın ve felsefenin merkezine yerleşmiştir (Ongun, 1974: 92).

Diderot’ya göre şüphecilik, hakikate ulaşma yolunda atılan ilk adımdır. Bu nedenle onun felsefesinde dogmalara ve batıl inançlara hiçbir şekilde yer yoktur; aksine, Diderot her fırsatta dogmatik kabulleri ve hurafeleri eleştiriye tabi tutar. Doğa felsefesiyle uyumlu olan düşünce sistemi, bütünüyle materyalist bir temele dayanır. Ona göre var olan her şey maddeden türemiştir ve evrendeki tüm olgular fiziksel yasalar çerçevesinde açıklanabilir. İnsan da bu düzenin istisnası değildir; doğanın ayrılmaz bir parçasıdır. Nasıl ki doğadaki bütün olgular materyalist bir zeminde anlaşılabilirse, insan da aynı şekilde somut, akılcı ve bilimsel yöntemlerle çözümlenebilir. Diderot’ya göre insan, biyolojik ve kimyasal boyutları itibarıyla evrendeki diğer varlıklardan özünde farklı değildir. Nitekim *D’Alembert’in Düşü* adlı eserinde şu ifadeye yer verir: “Her hayvan az çok insandır, her maden az çok bitkidir, her bitki az çok hayvandır” (Diderot, 2013a: 42). Bu yaklaşım, insanın da doğa yasalarına tabi olduğunu açıkça ortaya koyar. Ancak bu noktada şu soru gündeme gelir: Peki ya insanın ruhu? Diderot’ya göre ruh da maddeden bağımsız değildir; onun varlığı da maddeyle ilişkili olarak anlaşılmalıdır. Bu düşünce, yalnızca geleneksel din anlayışlarına karşıt bir tutum teşkil etmekle kalmaz, aynı zamanda yüzyıllar boyunca düşünce tarihinde hâkimiyet kurmuş olan idealist felsefeye karşı güçlü bir entelektüel başkaldırıyı da ifade eder.

Bilim ve düşünce tarihi, insanlığı daha aydınlık bir ufka taşımaya hazırlanırken, dogmatizm ve tutuculuk uzun yüzyıllar boyunca ilerlemenin önünde ciddi bir engel oluşturmuştur. Ancak Antik dönemin rasyonel mirasına yeniden yönelişle birlikte bu durağanlık aşılabilmektedir. Aklın ve bilimin yeniden değer kazanması Rönesans’ta belirginleşmiş, bu süreç Aydınlanma çağında doruk noktasına ulaşmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda bilim insanları ve filozoflar, bu düşünsel mirası geliştirerek sistematik hale getirmiş ve dönemin felsefesi “Aydınlanma felsefesi” olarak adlandırılmıştır. Aydınlanma düşünürleri gibi Denis Diderot da, toplumlarda kökleşmiş dogmatik

kabullere, sınıfsal ayrıcalıklara dayalı toplumsal yapılanmalara ve kuşatıcı tutuculuk biçimlerine karşı eleştirel bir tutum benimsemiştir. Nitekim geniş anlamıyla Aydınlanma, Ortaçağ'ın kapanışıyla birlikte, onun dünya görüşüne karşı alternatif bir yaşam anlayışı ve yeni bir düşünce tarzı olarak ortaya çıkmıştır (Çetinkaya, 2017: 422).

Diderot, *Felsefe Konuşmaları* adlı eserinin özellikle “D’Alembert Konuşmaları” bölümünde materyalist anlayışına dair önemli ipuçları sunar. Bu bölümde öncelikle şu soruya odaklanır: Uzayda yer kaplayan fakat hacimsiz, maddi yapıdan farklı olmakla birlikte ona bağlı bir şekilde hiç durmadan ona bakan, kendi hareket etmeksizin onu etkileyen bir varlık olabilir mi? Diderot’ya göre bu düşünce, kendi içinde çelişkiler barındırır. Dolayısıyla böyle bir varlık yoksa, onun yerine geçebilecek materyal bir yapı nasıl mümkün olacaktır? Ona göre bu soruya verilecek yanıt, felsefesinin temel kavramlarından biri olan “duyarlık” ile ilişkilidir. Aslında bu, “cansız bir cisimde duyarlık nasıl bulunabilir?” sorusuyla özdeştir. Diderot, cansız cisimleri harekete tamamen kapalı, etkisiz ve kuvvetsiz varlıklar olarak gören anlayışlara karşı çıkar. Aksine, her cismin kendi içinde tükenmeyen bir kuvvet, hareket ve değişim barındırdığını ileri sürer (Diderot, 2013a: 8).

Diderot’ya göre hareket, devinimle özdeş değildir; hareket, devinimin sonucudur. Bu nedenle, sabit olarak kabul ettiğimiz varlıklarda dahi hareketin varlığından söz edilebilir. Uygun koşullar sağlandığında, aslında bütün cisimler hareket edebilir. Diderot ayrıca “etkin duyarlık” ile “edilgen duyarlık” arasındaki ayrımı da kabul eder. İnsan ve hayvan gibi canlı varlıklar edilgen duyarlığa sahipken, taş ya da mermer gibi cansız cisimler ise etkin duyarlığa sahiptir. Diderot’nun felsefesinde, etkin bir duyarlık halinden edilgen duyarlığa geçiş süreci şu şekilde açıklanır: Örneğin yemek yediğimizde, besin etkin bir duyarlığa sahiptir. Ancak besin, bedene alındığında ve organizmanın bir parçasına dönüştürüldüğünde, etkin duyarlık halinden çıkıp edilgen duyarlığa dönüşür. Yani, besin canlı organizmanın parçası haline gelir ve bu süreçte artık etkin değil, edilgen bir yapı kazanır (Diderot, 2013b: 6).

Diderot, bir heykelin bile besinle aynı sürece tabi olduğunu öne sürer. Çünkü ona göre “her şey her şeye dönüşür.” Toprağa karışan her kimyasal unsur ya da varlık kazanmış her cisim, eninde sonunda organik olanla temas ederek dönüşüm geçirir. Bu yaklaşım, Diderot’nun salt katı bir materyalist sistem geliştirme çabası içinde olmakla birlikte, aslında maddenin tüm biçimlerinde gizil bir duyarlık bulunduğu ve bunun yalnızca canlı varlıklarda açığa çıktığı düşüncesine dayanan içkin bir panteizme

yöneldiğini gösterir. Onun bu varsayımını destekleyen en önemli kanıt, cansız maddenin sürekli özümleme yoluyla canlı maddeye dönüşme sürecidir (Küçükler, 2001: 138).

Bu noktada Diderot'nun materyalizmini, çağdaşı Julien Offray de La Mettrie'nin mekanik materyalizmiyle karşılaştırmak aydınlatıcıdır. La Mettrie, *Makine-İnsan* adlı eserinde insanı bütünüyle biyolojik bir makine olarak ele alır; ruhu, zihni ve tüm zihinsel süreçleri fizyolojik işleyişin mekanik sonuçları olarak görür. Onun materyalizmi daha katı, indirgemeci ve doğrudan fizyolojik süreçlere dayalıdır. Diderot ise bundan farklı olarak, maddenin kendisinde gizil bir duyarlılığın bulunduğunu ve koşullar uygun olduğunda bu duyarlılığın canlı organizmalarda açığa çıktığını öne sürer. Dolayısıyla La Mettrie'nin mekanik materyalizmi daha determinist ve makine metaforuna dayalı iken, Diderot'nun yaklaşımı hem daha dinamik hem de içkin bir panteizme yaklaşan bir materyalizmi temsil eder.

Hareket ile duyarlılık arasındaki ilişkiye büyük önem veren Diderot, hareketi yalnızca yer değiştirme olarak değil, varlığın özünde bulunan bir nitelik olarak görür. Ona göre, sabit gibi kabul edilen cisimlerde dahi hareket vardır; çevresel koşullar uygun olduğunda en hareketsiz görünen varlık bile değişim ve dönüşüm gösterebilir. İnsan ve hayvan oluşumu da bu çerçevede, etkinlikten edilgenliğe doğru gerçekleşen ardışık süreçlerin bir sonucu olarak anlaşılır. Son kertede Diderot için gerçek anlamda var olan yalnızca maddedir; ezeli olarak kabul edilen ve bir tür enerji şeklinde tasarlanan hareket ise maddenin zorunlu ve sürekli bir özelliğidir (Cevizci, 2006: 312).

Diderot, atomun içinde sonsuz bir “tohum” bulunduğunu öne süren düşüncüyü kabul etmez. Ona göre en baştan kendi kendine var olmuş herhangi bir varlık yoktur (Diderot, 2013a: 49). Duyarlığa ve bilince sahip olan biz insanlar da duyularımız aracılığıyla, izlenimler yoluyla oluşuruz. Var olmak, hareketlilik sayesinde mümkündür. Nitekim yumurtanın içindeki cansız sıvıyı dönüştüren şey, ısıdır hareketli yapısıdır. Isı, hareketin ta kendisidir. Yumurtanın içindeki oluşumu gözlemlediğimizde civcivin ilk gelişim aşamalarında tüylenmeye başladığını, hareket kazandığını görürüz. Hareketlilikle duvarlara çarpıp kabuğu çatlatır; yumurtadan çıktıktan sonra yürür, koşar, acı duyar, haz alır ve arzular (Diderot, 2013b: 15).

Aynı şekilde insan da başlangıçta “hiçbir şey” değildir; gelişim, süreç ve değişim yoluyla bugünkü halini alır. Bir canlı varlığın oluşumunun süreçselliğini kavrayabilmek

için onun ilk haline bakmak yeterlidir. İnsan da bebeklikten yaşlılığa doğru ilerleyen bir süreç içerisinde, ağır ama sürekli bir dönüşüm geçirir (Diderot, 2013b: 8).

Diderot'nun yazıları, materyalist bir felsefenin ilk taslakları olarak değerlendirilebilir. Onun ontolojik bakışını yansıtan önemli pasajlardan biri, *Din, Ahlak ve Evrim ve Toplumsal Yaşama Dair* adlı eserinin girişinde yer alır:

Bu kadar tezatlı yapısı olan bir varlığı kabul etmek doğrusu güç bir şey. Çünkü nihayet, onun yerine koyduğumuz şu duyarlık (sensibilité) dediğiniz hal, eğer maddenin umumi ve temelli bir niteliği ise, bir taşın da duyması gerekir. Evet, kestiği, yonttuğu, ezdiği halde, taşın feryat ettiğini hiç duymayan biri için bu böyledir. D'Alembert, insanla heykel, mermerle canlı et arasında ne fark gördüğünüzü söylemenizi isterdim (Diderot, 2013a: 7-8).

Bu satırlar, Diderot'nun duyarlık kavramına yüklediği merkezi rolü açıkça ortaya koyar. Ona göre doğa, birbirine zorunlu neden-sonuç ilişkileriyle bağlı olguların alanıdır. Bu ilişkiler rastlantısal değil, deneyle doğrulanabilir süreçler üzerinden kavranabilir; işte pozitif bilimlerin işleyişi de bu çerçevede belirlenir. “Nedensel determinizm” anlayışını benimseyen Diderot, neden-sonuç ilişkisini basit bir mekanik işleyiş olarak görmez. Aksine, nedenlerin nasıl kavrandığı ve yorumlandığı, ortaya çıkan sonuçları belirler. İnsanda söz konusu nedensellik, insanın kendine özgü yapısıyla, yani “kendi olabilmesiyle” ilişkilidir. Dolayısıyla, varlık ve insan düşüncesi Diderot'nun felsefesinde hareket ve değişim kategorileriyle özetlenebilir.

Diderot, varlığın başlangıç aşamasında bir “hiçlik”ten söz eder; ancak bu hiçlik üzerine oluşan canlı bir noktanın, başka canlı noktalarla peş peşe birleşmesi ve aralarındaki etkileşimlerle tek bir varlık meydana getirdiğini ileri sürer. Ona göre, tıpkı bir cıva damlasının başka bir cıva damlasıyla kaynaşması gibi, canlı ve duyarlı moleküller de birbirleriyle kaynaşarak yeni bir bütün oluşturur (Diderot, 2013b: 26). Diderot bu düşüncesini somutlaştırmak için arı kovanını örnek verir: Ona göre bir arı kovanı, ayrı ayrı arılardan oluşmasına rağmen tek bir hayvanmış gibi görünür; bu durum, farklı organlardan meydana gelen insan bedenine benzer.

Diderot ayrıca kendiliğinden oluşumların (*spontaneous generation*) varlığını kabul eder. Felsefesinde önemli bir başka kavram, “durağanlıktan duyarlığa geçiş”tir. Bu bağlamda, modern Spinozacılığa yakın bir anlayış benimseyen düşünür, hareketsiz bir cisim olan yumurtanın, yalnızca ısıyla hareketiyle canlıya dönüşmesini örnek olarak gösterir. Ona göre yalnızca madde vardır ve madde duyarlıdır. Bu bakımdan madde, kendi kendini örgütleyen, yaşamsal bir özelliklerle donatılmış bir yapıdadır.

Ancak Diderot'nun bu “yaşamsal madde metafiziği” bütünüyle deneysel temellere dayanmaktan uzaktır. Onun materyalizmi, hem deneysel hem de spekülâtif unsurları bir arada barındırır ve bu yönüyle “somutlaştırılmış bir materyalizm” niteliği taşır. Diderot'nun sisteminde yalnızca canlı maddeler değil, tüm maddeler organik bir duyarlığa sahiptir. Fakat onun “etkin duyarlılık” ile “edilgen duyarlılık” arasındaki geçişi açıklama çabası, deneysel olarak kanıtlanmamış, daha çok spekülâtif bir düşünce olarak kalmıştır (*Stanford Encyclopedia of Philosophy*: 2019).

Peki, bizden önceki hayvan ırklarını ya da bizden sonra var olacak hayvan ırklarını tam olarak kim bilebiliyor? Diderot'nun peşine düştüğü soru da tam olarak budur: Her şeyin gelip geçici, sürekli bir dönüşüm ve değişim içinde olduğuna işaret etmek. Dünya aralıksız dönmeye devam ederken, evrenin temelinde de durmaksızın işleyen bir hareket ve dönüşüm vardır. Bütün kozmos aslında büyük bir akıştan ibarettir; bu yüzden evren, aynı anda hem kendi başlangıcında hem de kendi sonundadır. Nasıl ki varlıkların öncesini bütünüyle kavrayamıyorsak, sonrasını da tam anlamıyla bilemeyiz.

Diderot'ya göre hareket, maddenin ayrılmaz bir özelliğidir. Doğa sürekli eylem ve tepkime halindedir; hiçbir şey yok olup gitmez, yalnızca biçim değiştirerek yeni bir düzen içinde birleşir. Ona göre organlarla ihtiyaçlar birbirini yaratır: Organlar ihtiyaçlardan doğar, ihtiyaçlar da organları şekillendirir (Diderot, 2013b: 40). Bir uzuv işlevini yerine getirdiği sürece varlığını korur. Dolayısıyla var olmak, oluşmak ve biçimlenmek yönelimin kendisinden ibarettir.

Aydınlanma çağının önemli Fransız filozoflarından olan Denis Diderot'nun materyalizmi, doğa bilimlerinin ilerlemesiyle birlikte şekillenmiş, insanı, evreni, ruhu ve bilinci açıklamada maddeyi temel almıştır. Onun amacı evreni bilimsel yöntemlerle kavramaktı. Diderot'nun materyalist düşüncesi, dönemin yaygın idealist ve dinsel görüşlerine karşı bir eleştiri olarak ortaya çıkmış, özellikle insan doğasının ve evrenin maddi bir zeminde anlaşılması gerektiğini savunmuştur.

Diderot'nun materyalizminin temel taşlarından biri, onun madde ve ruh ilişkisine dair geliştirdiği yaklaşımdır. Bu konuda oldukça net bir materyalist tutum sergileyen düşünür, insan zihninin ve ruhunun da maddi bir temele dayandığını savunur. Ona göre ruh ve zihin, fiziksel bedenden bağımsız bir varlık olarak düşünülemez. İnsan, doğanın bir parçası olan bir organizmadır; dolayısıyla bilinci ve düşünsel süreçleri de biyolojik ve kimyasal temellere dayanır. Sinir sistemi ve beyin gibi somut yapılar,

zihinsel faaliyetlerin kaynağıdır. Bu bakış açısıyla Diderot, bedenden ayrı ve bağımsız bir ruh kavramını reddeder. Canlı beden, maddi dünyanın karşısında bir öznellik olarak konumlandırılamaz; ruh ile beden ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır. Hatta Diderot’ya göre ruhun beden üzerindeki etkisi, yalnızca bedenin bir bölümünün diğer bir bölüm üzerindeki etkisinden ibarettir. Bu görüş, onun dualist anlayışları kabul etmediğini ve “maddeci bedenleme” anlayışını benimsediğini gösterir (Ongun, 1974: 93).

Diderot, doğaüstü açıklamalara ve maddi olmayan varlık anlayışlarına karşı sert eleştiriler yöneltmiştir. Evreni bütünüyle madde temelinde açıklayan düşüncesi, aynı zamanda din ve dogmalara karşı geliştirdiği eleştirinin de zeminini oluşturur. Ona göre din, hem bilginin ilerlemesini hem de toplumsal gelişmeyi engelleyici bir nitelik taşır.

Diderot, insanın evrimsel süreci ve maddi yapısı üzerine düşünceleriyle felsefede ön plana çıkan isimlerden biridir. Bu bağlamda şunları söyler: “... aradan yüzyıllar geçtikten sonra bu yeni nesiller arasında günümüzde var olan bitkilerin ve hayvanların bulunup bulunmayacağını kestiremem” (Diderot, 2013a: 10).

İnsanın ve diğer canlıların evrimsel bir süreç içerisinde biçimlendiğini düşünen ilk filozoflardan biri olan Diderot, insanı doğanın ayrılmaz bir parçası olarak görür. Ona göre insan, tıpkı diğer canlılar gibi maddi ve biyolojik süreçlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. İnsan zihni, bilinci ve duyguları da bu organizmanın evrimsel gelişiminin ürünüdür. Böylece Diderot’nun düşünceleri, daha sonraki evrimsel biyoloji anlayışının kavramsal zeminini hazırlayan bir nitelik taşır. Bu yönüyle Diderot, Darwin’den yaklaşık bir yüzyıl önce transformizmi sezmiş görünmektedir. Nitekim şu ifadeleri dikkat çekicidir:

Nasıl bitki ve hayvanlar âleminde bir kişi yaşamaya başlıyor, büyüyor, ömür sürüyor, sönüyor kaybolup gidiyorsa, bütün türler için bu böyle değil midir? Eğer din bize hayvanların, yaratıcının elinden bugün bizim gördüğümüz şekilde çıkmış olduklarını öğretmemiş olsaydı ve bunların başlangıçlarıyla sonları üzerinde en ufak bir şüpheye düşmek caiz olsaydı, kendi tasarılarına dalmış olan feylesof, hayvanlığın ezelden beri maddenin içinde dağılmış, onun kütesine karışmış olan birtakım kendine has...” (Diderot, 2013a: 31).

Denis Diderot’nun *Körler Üzerine Mektup* adlı eseri, onun ontolojik ve bilimsel bakış açısını yansıtan önemli metinlerinden biridir. Bu eser, bilginin kaynağı, algı ve deneyim arasındaki ilişkiyi tartışır. İnsan deneyimini temel bir değer olarak gören Diderot’ya göre, algılarımız ve duyularımız bilgiye ulaşmanın başlıca aracıdır ve bunların kökeni de fiziksel yapıımızda bulunur (Diderot, 2012: 15). Bu nedenle Diderot, körlerin dünyayı algılama biçimlerini ele alarak, aslında insanın duyular aracılığıyla

bilgiye nasıl ulaştığını sorgular. Böylelikle eser, hem deneyimci (emprisist) felsefeyi tartışır hem de doğa felsefesi ile bilginin ilişkisini kurar. Eserin temel sorusu, “İnsanın algısal dünyası nasıl şekillenir ve bilginin kaynağı nedir?” şeklinde özetlenebilir.

Diderot, körlerin dünyayla kurduğu ilişkiyi görme duyusundan yoksun bir bağlamda düşünür. Körler için dokunma, işitme ve koku alma gibi duyular, dünyayı kavramanın merkezi araçlarıdır (Diderot, 2012: 22-23). Bu bakış açısıyla eser, görme duyusunun tek başına ayrıcalıklı olmadığını, diğer duyuların da bilgi edinme açısından zengin ve güvenilir kaynaklar sağlayabileceğini ileri sürer (Diderot, 2012: 28).

Körler Üzerine Mektup aynı zamanda Diderot’nun Aydınlanma düşüncesiyle doğrudan bağlantılıdır. Aydınlanma’nın temelini oluşturan “akıl ve bilgi yoluyla bireylerin ve toplumların ilerlemesi” fikri, eserde somut bir örnek üzerinden tartışılır. İnsan doğası, yetenekleri ve potansiyeli, farklı duysal kapasiteler aracılığıyla açığa çıkar. Diderot’ya göre bireylerin algı dünyaları birbirinden farklıdır; bu farklılıkların kabul edilmesi ise insan doğasının çeşitliliğini kabul etmek anlamına gelir (Diderot, 2012: 35-40). Dolayısıyla, bilgiye erişim yolları kişisel potansiyeller üzerinden şekillense de tüm algı biçimleri eşit derecede değerlidir.

Felsefe tarihi açısından bakıldığında Diderot, büyük ölçüde John Locke’un izinden giden bir düşünürdür. Ona göre insanlar eğitim bakımından doğuştan eşittir; bireyler arasındaki farklılıklar ise sonradan yaşanan deneyimlerin ve çevresel etkilerin bir sonucudur. Bu nedenle, ortaya çıkan eşitsizlikler de yine çevrenin dönüştürücü etkisiyle değiştirilebilir.

İnsan deneyimini merkezî bir değer olarak gören Diderot, bilgiye erişimde duyuların ve algıların rolünü vurgular. Ona göre, duyularımız maddi yapımıza dayanır ve bilginin oluşumunda temel araçları oluşturur. Bununla birlikte Diderot, insanlar arasında doğuştan gelen farklılıkların bulunduğunu da kabul eder. Bu noktada onun evrimci düşüncesi öne çıkar: Tüm varlıklar, insan da dâhil olmak üzere, çeşitli gelişim aşamalarından geçerek biçimlenir. Böylece Diderot, hem Locke’un empirist çizgisini sürdürmüş hem de evrimsel bakış açısıyla insanı doğanın sürekliliği içinde anlamaya yönelmiştir.

Sonuç olarak Diderot’nun materyalizmi, yalnızca doğaüstü açıklamalara karşı bilimsel aklı ve deneysel yöntemi öne çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda Aydınlanma düşüncesinin seküler, özgürlükçü ve akıl temelli bir toplum anlayışına da güçlü bir katkı

sağlamıştır. İnsan doğasını evrenin maddi yasalarıyla bağlantılı olarak ele alan bu yaklaşım, ahlak ve toplumsal düzenin de doğaüstü temellere değil, insanın doğal koşullarına ve toplumsal ilişkilerine dayandırılması gerektiğini savunur. Böylece Diderot'nun materyalizmi, hem felsefe tarihinde bilimsel düşüncenin gelişmesine yön vermiş hem de insanın özgürleşme sürecinde rasyonel bir yol haritası sunmuştur.

SONUÇ

Bu çalışmada yapılan incelemeler sonucunda, materyalizmin felsefe tarihi boyunca farklı dönemlerde yeniden ortaya çıkış biçimleriyle süreklilik ve dönüşüm içinde ilerlediği ortaya konmuştur. Antik Yunan materyalizmi, özellikle Demokritos'un atomcu öğretisi ve Epikuros'un doğa felsefesiyle, varlıkların maddi bir temele dayandığını ve evrende meydana gelen tüm olayların doğa yasaları çerçevesinde açıklanabileceğini ileri sürmüştür. Bu dönem, doğaüstü güçlere başvurmadan evreni anlamaya çalışan rasyonel bir yaklaşımın ilk adımlarını temsil etmektedir.

17. yüzyılda Pierre Gassendi'nin modern bilimle yeniden yorumladığı atomculuk, materyalizme deneysel ve gözleme dayalı bir boyut kazandırmıştır. Gassendi'nin düşünceleri, hem Antik atomculuğun mirasını devam ettirmiş hem de bilimsel devrimin imkânlarıyla modern bir çerçeveye taşımıştır. Aynı dönemde Thomas Hobbes ise, madde ve hareket kategorilerini merkeze alan mekanik materyalizmiyle yalnızca doğayı değil, toplumsal yapıyı da açıklamaya çalışmış; böylece materyalizmin siyaset felsefesi ve toplum teorisiyle kesiştiği önemli bir düşünsel alan açmıştır.

Fransız Aydınlanmasına gelindiğinde, materyalizmin en yoğun şekilde işlendiği ve toplumsal karşılık bulduğu bir dönem karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde La Mettrie, Helvétius, D'Holbach ve Diderot gibi düşünürler, insan doğasını, bilinci ve ahlaki doğa yasaları çerçevesinde açıklamış; akıl, deney ve gözleme dayalı bilgi anlayışını temel almışlardır. Materyalizm, bu dönemde yalnızca felsefi bir öğreti değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün, özgürleşmenin ve sekülerleşmenin entelektüel temeli olmuştur.

Diderot, bu düşünsel geleneğin en özgün figürlerinden biridir. Onun materyalizmi, doğa, insan ve toplum üzerine geliştirdiği felsefi bakış açısının merkezinde yer alır. Ona göre evrendeki tüm olgular maddi temellere dayanır; insan doğası ve bilinci de bu maddi süreçlerin bir ürünüdür. *Körler Üzerine Mektup* gibi eserlerinde bilginin duyusal temellerini tartışmış; doğayı sürekli bir değişim ve dönüşüm hâlinde gören yaklaşımıyla evrimsel düşünceye öncülük etmiştir. Bu anlayış, yalnızca doğa felsefesine dair bir yaklaşım değil, aynı zamanda toplumsal ve ahlaki yaşamı da kapsayan kapsamlı bir materyalizm biçimi sunar.

Ahlak ve toplumsal düzen açısından Diderot, değerlerin doğrudan maddi koşullara ve insanın doğal halleriyle ilişkili olduğunu savunur. Ona göre ahlaki kurallar,

bireylerin akıl ve mantık yoluyla toplumsal ilişkilerini düzenlemelerinden türetilmelidir; bu değerler doğaüstü bir otoriteye veya ilahi yasalara dayanmaz. Böylelikle Diderot, etik ve toplumsal düzenin bilimsel ve rasyonel temeller üzerinden açıklanabileceğini öne sürer. Bu yönüyle Diderot, insanın hem bireysel potansiyelini hem de toplumsal varoluşunu akıl, deney ve doğa yasaları çerçevesinde değerlendirmiştir.

Başlangıçta deizm çerçevesinde Tanrı anlayışına sahip olan Diderot, zamanla dinin toplumsal ve ahlaki etkilerini eleştirel bir bakışla değerlendirmiştir. Ona göre tarihsel dinler hurafe ve hoşgörüsüzlük üretmekte, insanları birbirinden ayırmaktadır. Deizm yalnızca bazı dini zincir halkalarını çözmekte, ancak geride kalan yapılar yeni hurafelerin oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Diderot'nun çözümü ise inancı tamamen reddetmek ve tüm dinsel otoriteleri akıl ışığında eleştirel olarak değerlendirmektir. Bu yaklaşım, bireyin yalnızca vicdanı ve aklıyla kendi inancını oluşturabilmesini mümkün kılar ve ateist bir tavrı mantıklı bir zemine oturtur.

Sonuç olarak, Antik Yunan'dan itibaren gelişen materyalist geleneğin farklı evrelerde yeniden yorumlanarak günümüze ulaştığı; Diderot'nun ise bu geleneğin Aydınlanma çağındaki en güçlü temsilcilerinden biri olduğu görülmektedir. Onun materyalist düşüncesi, felsefe tarihindeki köklü mirası modern bilimsel yaklaşımlarla birleştirmiş; akılcı, seküler ve özgürlükçü bir toplum tasavvurunun temellerini atmıştır.

KAYNAKÇA

- Altınörs, A. (2020). Yeniçağ'daki Spiritüel Cevher Anlayışına De La Mettrie'nin İtirazı. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (2), 24-36.
- Aristoteles (1996). *Metafizik*. (Çev. A. Arslan). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1, Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Arslan, A. (2008). *İlkçağ Felsefe Tarihi 4, Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular, Stoacılar, Septikler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Barışan, C. (2019). Aristoteles'e Giden Yolda Pre-sokratik Filozoflar ve Philosophia, 366-408, *Felsefi Düşün Akademik Felsefe Dergisi*, (13).
- Barnes, J. (2004). *Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi* (Çev: H. Portakal). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Bergson H. (2021). *Antik Yunan Felsefesi*, (Çev. A. Akan), Ankara: Fol Kitap.
- Campanella, T. (2021). *Güneş Kent*. (Çev. B. Parlak Cengiz). İstanbul: Koridor Yayıncılık.
- Cassirer, E. (1951). *The Philosoph of the Enlightenment*, (Çev: Fritz C. A. Koelln & James P. Pettegrove.) USA: Princeton University Press.
- Cevizci, A. (2005). *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (6. Basım). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Cevizci, A. (2006). *Felsefe Ansiklopedisi*, (1.Baskı) Cilt-4, Ankara: Babil Yayınları.
- Cevizci, A. (2013). *17. Yüzyıl Felsefesi*, (3. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2016). *İlk Çağ Felsefesi* (10. Basım). İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. (2017). *Aydınlanma Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları.
- Cevizci, A. ve Küçükalp K. (2010). *Batı Düşüncesi, Felsefi Temeller*, İstanbul: İsam Yayınları.
- Condillac, E. B. (1962). *İnsan Bilgisinin Kaynağı Üzerine Deneme*.
- Copleston, F. (1996). *Aydınlanma, Fransız Aydınlanmasından Kant'a c. 6/1*, (Çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Cornford, F. M. (2018). *Sokrates'ten Öncesi ve Sonrası*. (Çev. C. Şengör ve S. Onan). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cornford, F. M. (2021). *Bilgeliğin Başlangıcı: Antik Yunan'da Felsefi Düşüncenin Kökenleri*. (Çev. Ş. Filiz ve F. Özeş). İstanbul: Say Yayınları.
- Cresson, A. (1984). *Diderot (Yaşamı, Felsefesi, Eserleri, Seçmeler)*, (2. Basım). (Çev. A. Bezirci). İstanbul: De Yayınevi.
- Çetinkaya, B. A. (2017). *Antik Doğu'dan Modern Batı'ya Felsefe Tarihi*, (1.Basım). Ankara: Nobel Yayınları.
- Çiğdem, A. (1997). *Aydınlanma Düşüncesi* (2. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- D'holbach, B. (2024). *Doğanın Düzeni*. (Çev. K. Paksoy). İstanbul: Doruk Yayınları.
- Diderot & D'Alembert. (2018). *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü* (4. Basım). (Çev. S. Hilav). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Diderot, D. (1990). *Rahibe* (Çev. A. Cemgil). İstanbul: Engin Yayıncılık.
- Diderot, D. (1949). *Kaderci Jacques ile Efendisi* (Çev. A. Cemgil). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Diderot, D. (1962). *Aktörlük Hakkında Aykırı Düşünceler* (Çev. S. E. Sivayuşgil). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Diderot, D. (1984). *Doğal Dinin Yeterliği*, (2. Baskı). (Çev. A. Bezirci), André Cresson, *Diderot içinde*, (ss. 71-73). İstanbul: De Yayınevi.
- Diderot, D. (1987). *Görenlerin Yararına Körler Hakkında Mektup* (Çev. A. Cemgil). Sosyal Yayınlar.

- Diderot, D. (2012). *Körler Üzerine Mektup-Sağır ve Dilsizler Üzerine Mektup* (Çev. A. Cemgil ve D. Cemgil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Diderot, D. (2013a). *Din, Ahlak, Evrim ve Toplumsal Yaşama Dair Diyaloglar* (Çev. H. Erdem). İstanbul: Arya Yayıncılık.
- Diderot, D. (2013b). *Felsefe Konuşmaları* (Çev. A. Cemgil). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Diderot, D. (2013c). *Rameau'nun Yeğeni* (Çev. A. Cemgil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Diderot, D. (2015). *Rahibe* (Çev. A. Cemgil). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Diderot, D. (2019a). *Cehalete Hayır*. (Çev. Z. Mertoğlu). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Diderot, D. (2019b). *Aykırı Düşünceler* (Çev. A. Cemgil). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Diderot, D. (2020). *Bu Bir Hikâye Değildir*. (Çev. H. Aslan). İstanbul: Zeplin Kitap Yayınları.
- Diderot, D. (2022). *Bu Bir Masal Değildir*. (Çev. A. Bakım). İstanbul: Can Yayınları.
- Diderot, D. (2023). *Filozofca Düşünceler* (Çev. N. Türkan), İstanbul: Gufo Yayınları.
- Doğrucan, M. F. (2019). *Tanrı ile Kavga, 18. yy Fransız Aydınlanmasında D'Holbach Sistemi* (2. Basım). Ankara: Altınordu Yayınları.
- Dürüşken, Ç. (2014). *Antik Çağ Felsefesi, Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*. İstanbul: Alfa Felsefe Yayınları.
- Epikur (1960). *Mektuplar ve Maksimler*. (Çev. H. Örs). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erkızan H. Nur ve Çüçen, A. Kadir (2019). *Felsefe Tarihi I, Antik Çağ ve Orta Çağ Felsefesi Tarihi*, İstanbul: Sentez Yayınları.
- Ewald, O. (2010). *Fransız Aydınlanma Felsefesi*. (Çev. G. Aytas). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Gökberk, M. (2018). *Felsefe Tarihi*, (29. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Guthrie, W. K. C. (2011). *Yunan Felsefesi Tarihi-I, Sokrates Öncesi İlk Filozoflar ve Pythagorasçılar*, (Çev. E. Akça). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Guthrie, W. K. C. (2019). *Yunan Felsefe Tarihi II, Sokrates Öncesi Gelenek Parmenides'ten Demokritos'a*, (Çev. F. Gültekin). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Hilav, S. (2018). "Ansiklopedi ve Aydınlanma Felsefesi", *Diderot & D'Alambert, Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü* içinde (ss. 11-24). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hobbes, T. (2013). *Leviathan*. (13. Baskı). (Çev. S. Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Jaeger, W. (2011). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*, (Çev. G. Ayas). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kant, I. (2015). "Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt" *Immanuel Kant Seçilmiş Yazılar* içinde (ss. 311-321). (2. Baskı). (Çev. N. Bozkurt). İstanbul: Sentez Yayınları.
- Kaya, M. (2025a). *Homeros'tan Plotinos'a Antik Yunan'da Ruh*, Ankara: Elis Yayınları.
- Kaya, M. (2025b). D'holbach'ın Felsefesinde Doğa ve İnsan, *Temaşa Felsefe Dergisi*, (23), 111-126. <https://doi.org/10.55256/temasa.1620716>
- Kenny, A. (2017). *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi I, Antik Felsefe*. (Çev. S. Uslu). İstanbul: Küre Yayınları.
- Kranz, A. (2017). *Antik Felsefe* (2. Basım), (Çev: S. Y. Baydur). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Küçükler, M. U. (2001). *Aydınlanma Felsefesinde Din Anlayışı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- La Mettrie. (2022). *Makine İnsan*. (Çev. A. Avcı ve E. Erkan). Ankara: Fol Kitap.
- Laertios, D. (2021). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri* (10. Basım), (Çev. C. Şentuna). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Lange, F.A. (2021). *Materyalizm Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II* (5. Basım), (Çev. A. Aslan). Bursa: Sentez Yayınları.
- Lucretius, (1974). *Evrenin Yapısı*. (Çev. T. Uyar ve T. Uyar). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Montesquieu. (2017). *Kanunların Ruhu Üzerine*, (Çev. B. Günen). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nalçacı, E. (2022). Aydınlanma Düşüncesinde Diderot'nun Ansiklopedisi. *Madde, Diyalektik ve Toplum Dergisi*, 5(1), 3-9.
- Ongun, C. Sena (1974). *Ansiklopedi Dizisi A-D*, 1. Cild. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Rousseau, J. J. (2012). *Toplum Sözleşmesi* (9. Basım). (Çev: V. Günyol). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Soboul, A. (1989). Ansiklopedi ve Ansiklopedist Hareket, (Çev. B. Kuzucuoğlu). *Felsefe Dergisi*, 27, 24-34.
- Stanford Encyclopedia of Philosophy, Denis Diderot, 19 Haziran 2019 Çarşamba
- Tanilli, S. (1984). *Diderot Çağı Yaşamı ve Eseri*. İstanbul: De Yayınları.
- Taşçı, S. (2000). Aydınlanma(nın) Felsefesi, *Toplumbilim Dergisi*, (11), 131-134.
- Taylor, A. Edward (2020). *Epiküros, Madde, Haz ve İnsan*. (Çev. C. Üstünel). Ankara: Fol Kitap.
- Tuğcu, T. (2003). *Batı Felsefesi Tarihi* (4. Basım). Ankara: Alesta Yayınları.
- Von Aster, E. (2005). *İlkçağ ve Ortaçağ Felsefesi Tarihi* (3. Basım). (Çev. V. Okur). İstanbul: İm Yayınları.
- Zeller, E. (2001). *Grek Felsefe Tarihi*. (Çev. A. Aydoğan): İstanbul: İz Yayıncılık.